บทที่ 4

วรรณศิลป์ในวรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6

วรรณกรรมที่จะได้รับการยกย่องให้เป็นวรรณคดีย่อมต้องมีคุณลักษณะที่สำคัญ ประกอบกันสองประการ กล่าวคือ ประการแรกถ้อยคำที่ใช้ต้องได้รับการเลือกเฟ้นอย่างประณีตงดงาม คำทุกคำมีความหมาย แสดงให้เห็นความเอาใจใส่ของผู้ประพันธ์ที่มีต่อถ้อยคำ สำนวนของตน[1] และประการที่สอง ถ้อยคำที่ใช้จะต้องสามารถสร้างจินตนาการและก่อให้เกิดอารมณ์สะเทือนใจได้ตามที่ผู้ประพันธ์ต้องการ โดยเฉพาะคุณลักษณะประการหลังมีความสำคัญเป็นอย่างยิ่ง ดังที่พระยาอนุมานราชธน ได้กล่าวไว้ว่า

> "...วรรณคดีเรื่องใดแม้มีถ้อยคำถูกต้องตามหลักภาษาและมีความงามความไพเราะก็ดี ถ้าขาดอำนาจที่จะเร้าใจให้เกิดความคิดความรู้สึกเห็นแก่ผู้อ่าน ก็เป็นแต่เพียงมัณฑศิลป์หรือศิลปะตกแต่งเท่านั้น..."[2]

ความสะเทือนใจจากการเลือกใช้ถ้อยคำทำให้วรรณกรรมมีลักษณะเป็นวรรณศิลป์ เมื่อนำหลักเกณฑ์ดังกล่าวมาใช้พิจารณาวรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 จะพบว่าวรรณกรรมประเภทฉันท์หลายเรื่องมีลักษณะดีเด่นด้านวรรณศิลป์ จนกระทั่งสามารถกล่าวได้ว่าวรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยนี้มีคุณค่าไม่ยิ่งหย่อนไปกว่าวรรณกรรมประเภทฉันท์สมัยอื่น ๆ แต่เนื่องจากวรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยนี้มีจำนวนมาก ดังนั้นในการวิจัยเรื่องนี้จะได้นำเสนอเฉพาะลักษณะเด่นด้านวรรณศิลป์ที่มีปรากฏให้เห็นอย่างชัดเจนเท่านั้น

---

[1] สรุปความจาก ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, แว่นวรรณกรรม (กรุงเทพมหานคร : อ่านไทย, 2529), หน้า 75.

[2] พระยาอนุมานราชธน, "ค่าของวรรณคดี," ในงานนิพนธ์ชุดสมบูรณ์ของศาสตราจารย์พระยาอนุมานราชธน, หมวดวรรณคดี เล่มที่ 2 เรื่องความรู้เกี่ยวกับวรรณคดีและเทพนิยายสงเคราะห์ (กรุงเทพมหานคร : คณะศิลปากร, 2531), หน้า 8 (พิมพ์เผยแพร่ในวาระครบรอบ 100 ปี ศาสตราจารย์พระยาอนุมานราชธนและองค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งชาติประกาศเกียรติคุณเป็น "บุคคลผู้มีผลงานดีเด่นทางวัฒนธรรมระดับโลก" วันที่ 14 ธันวาคม พ.ศ.2531).

ในการศึกษาลักษณะอันเป็นวรรณศิลป์ที่ปรากฏในวรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 ได้แบ่งการวิเคราะห์ออกเป็น 4 ประเด็น คือ การใช้เสียงและจังหวะ การใช้คำ การใช้สำนวนโวหาร และการสื่อความหมาย

4.1 <u>การใช้เสียงและจังหวะ</u> เสียงและจังหวะที่ปรากฏในฉันท์ต่างมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน โดยเฉพาะการแต่งฉันท์สามารถสังเกตได้ว่า เป็นคำประพันธ์ที่นำกฎเกณฑ์เรื่องเสียงมากำหนดการจัดวางเสียงหนักเสียงเบาหรือคำครุ-ลหุ ทำให้เกิดเป็นจังหวะขึ้นได้ นอกจากนี้เสียงของคำแต่ละคำยังสามารถสื่อความหมายและอารมณ์ได้ต่างกัน ดังนั้นเมื่อนำเสียงและจังหวะมาประสานกันแล้วย่อมสามารถสร้างภาพและรสอารมณ์ให้เกิดขึ้นได้

การวิเคราะห์ในเรื่องการใช้เสียงและจังหวะจะพิจารณาเป็น 2 ประเด็น คือ การเล่นเสียงและการใช้จังหวะ

4.1.1 <u>การเล่นเสียง</u> ลักษณะเด่นในเรื่องเสียงที่ปรากฏในวรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 อย่างหนึ่งซึ่งเป็นที่นิยมแต่งกันมาก คือ การเล่นเสียงในลักษณะต่าง ๆ กัน ดังนี้

4.1.1.1 การเล่นเสียงสัมผัส การเล่นเสียงสัมผัสคล้องจองต้องกับรสนิยมของคนไทยเป็นอย่างมาก สังเกตได้จากการเรียงร้อยถ้อยคำในร้อยกรองไทยทุกประเภทจะต้องมีเสียงสัมผัสปรากฏอยู่ หรือแม้กระทั่งร้อยแก้วหรือคำพูดธรรมดาก็ยังคงมีลักษณะเช่นเดียวกันนี้ด้วย สำหรับวรรณกรรมประเภทฉันท์แล้วถือว่าการเล่นเสียงสัมผัสในการแต่งฉันท์เป็นสิ่งที่ทำได้ยากลำบาก เพราะผู้ประพันธ์ต้องระมัดระวังในเรื่องการใช้คำครุ-ลหุให้ถูกต้องตามกฎเกณฑ์ของฉันท์แต่ละชนิด แต่ปรากฏว่ามีวรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 เป็นจำนวนมากที่มีลักษณะการเล่นเสียงสัมผัสกันอย่างแพรวพราวและมีความไพเราะทั้งในส่วนที่แต่งเป็นฉันท์และเป็นกาพย์ โดยเฉพาะกาพย์ไม่มีข้อบังคับเรื่องคำครุ-ลหุ จึงเอื้อต่อการเล่นสัมผัสเป็นอันมาก การเล่นเสียงสัมผัสปรากฏเป็น 2 ลักษณะคือ

ก. การเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะ การเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะที่ปรากฏในวรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 มีทั้งการเล่นสัมผัสพยัญชนะภายในวรรคเดียวกันและต่างวรรคกัน ในกรณีที่ผู้ประพันธ์มีความสามารถและถนัดด้านการเล่นเสียงสัมผัส พบว่า มีการเล่นเสียงสัมผัสต่างบทอีกด้วย

ตัวอย่างการ เล่น เสียงสัมผัสพยัญชนะภายในวรรค เดียวกัน และต่างวรรคกัน

๘ เถิน เถือนถิ่นถลทางระวางทุรก็สุด
ไกลใครจะคุ้ยขุด คดี[3]

การ เล่น เสียง /ถ/และ/ท/ เป็นการ เล่น เสียงสัมผัสพยัญชนะภายในวรรค เดียวกัน ส่วนการ เล่น เสียง /ค/และ/ข/ เป็นการ เล่น เสียงสัมผัสพยัญชนะต่างวรรคกัน

ตัวอย่างการ เล่น เสียงสัมผัสพยัญชนะต่างบทกัน

๑ สลาบโรยก็หล่นลอย กระแสสร้อยสลายพวง
สะพราดพันธุปลาปวง ประ เนืองน่าน เฉลียนนอง
๑ ฉวัดว่าย เฉวียนวน กระโดดพ่นละอองฟอง
ระ เมียรมัจฉะคลอครอง บคลาดคู่คระไลลอย[4]

การ เล่น เสียง /ฉ/ เป็น เล่น เสียงสัมผัสต่างบทกัน แต่จากตัวอย่าง เดียวกันนี้ยังมีการ เล่น เสียงสัมผัสพยัญชนะภายในวรรค เดียวกัน และต่างวรรคกันอีกด้วย

ในกรณีที่ เป็นการ เล่น เสียงสัมผัสพยัญชนะภายในวรรค เดียวกันมีทั้งสัมผัสชิดกันและห่างกันโดยมีคำอื่นคั่นกลาง การ เล่น เสียงสัมผัสพยัญชนะชิดกันนี้จะมีตั้งแต่สองคำขึ้นไปซึ่งอยู่ในตำแหน่งต้นวรรค กลางวรรค และปลายวรรค จนถึงการ เล่น เสียงสัมผัสกันตลอดทั้งวรรค บางครั้งยังสัมผัสข้ามวรรคอีกด้วย

ตัวอย่าง การ เล่น เสียงสัมผัสพยัญชนะชิดกันสองคำ สามคำ ไปจนถึงสัมผัสพยัญชนะตัว เดียวกัน ตลอดทั้งวรรคและข้ามวรรคอีกด้วย

๑ ฤทธิราชคือรามโรมราญ รอนราพณ์ราบลาญ
เรียบรอบประ เทศมณฑล[5]

---

[3]หลวงธรรมาภิมณฑ์ (ถึก จิตรกถึก), กฎาหกคำฉันท์, หน้า 10.

[4]พระยาศรีสุนทรโวหาร (ผัน สาลักษณ), อิลราชคำฉันท์, หน้า 15.

[5]หลวงธรรมาภิมณฑ์ (ถึก จิตรกถึก) และคณะ,"ฉันท์สัง เวยพระมหา เสวตรฉัตร รัชกาลปัตยุบัน," ในชุมนุมฉันท์ดุษฎีสัง เวย เล่ม 1, หน้า 72.

ตัวอย่าง การเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะโดยมีคำอื่นคั่นกลาง ทำให้เกิดเป็นจังหวะไพเราะ

๑ ทะนุงชนุกตน พลล้น เถลิงลือ
ก็ทาญกระเทิมฮือ มนะฮึกบ่นึกขาม[6]

นอกจากนี้ยังมีการเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะอีกแบบหนึ่งที่มีลักษณะน่าสนใจคือ การเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะเป็นคู่ ๆ เรียงไปเป็นลำดับ โดยการเปลี่ยนพยัญชนะไปทีละคู่ ทำให้เสียงของคำในวรรคมีความต่อเนื่องกัน ตัวอย่างเช่น

๒ คุมเคียดเสียดแซงแจกแจง ใดควรคลางแคลง
ว่าร้ายก็เฟ้นเจรจา[7]

ตัวอย่างนี้เป็นการเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะ /ค/ /ส/ /ช/ และ /จ/

๓ เข้าสิงแล้วและก็ข้าจะพาพระนรสีห์ สู่ชั่วบกล้วดี
ดำงน[8]

ตัวอย่างนี้เป็นการเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะ /ล/ /พ/ และ /ส/ ซึ่งมีคำอื่นคั่นกลาง

ส่วนกรณีที่เป็นการเล่นเสียงพยัญชนะต่างวรรคและต่างบทกันมีการเล่นสัมผัสพยัญชนะในอีกลักษณะหนึ่งที่น่าสนใจคือ การเล่นสัมผัสพยัญชนะที่เป็นคำท้ายของวรรคหน้ากับคำต้นของวรรคถัดมา เป็นการเชื่อมเสียงของคำในแต่ละวรรคให้มีความต่อเนื่องกันอย่างไพเราะ

๔ ยลโถงไปร่งช่องชวนบง โบกฟ้าเฟือนหลง
และล่อให้โลกเล็งลาน[9]

---

[6]ชิต บุรทัต, สามัคคีเภทคำฉันท์, หน้า 31.

[7]สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงพิชิตปรีชากร, "ฉันท์เรื่องนางโสภณีกับรากษส," ในประชุมพระนิพนธ์กรมหลวงพิชิตปรีชากร, หน้า 236.

[8]พระราชวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 44.

[9]พระศรีสุนทรโวหาร (ผัน สาลักษณ), อิลราชคำฉันท์, หน้า 28.

การเล่นสัมผัสพยัญชนะในวรรณกรรมประเภทฉันท์สมัยนี้แม้จะแต่งยาก แต่ก็มีปรากฏว่าเป็นที่นิยมแต่งมากกว่าการเล่นเสียงสัมผัสในลักษณะอื่น ๆ

ข. การเล่นเสียงสัมผัสสระ การเล่นเสียงสัมผัสสระไม่สามารถเล่นคำเป็นจำนวนมากได้เท่ากับสัมผัสพยัญชนะ มีปรากฏทั้งในตำแหน่งต้นวรรค กลางวรรคและท้ายวรรค แต่ผู้ประพันธ์ส่วนใหญ่นิยมเล่นสัมผัสกลางวรรค คำที่ใช้เล่นสัมผัสตั้งแต่สองคำขึ้นไป แต่ไม่เกินสี่คำ มีทั้งการเล่นสัมผัสชิดและการเล่นสัมผัสห่างซึ่งมีคำอื่นคั่นกลาง เช่น เดียวกับการเล่นสัมผัสพยัญชนะ โดยมากการเล่นสัมผัสชิดมีปรากฏในกาพย์ซึ่งไม่มีข้อบังคับ เรื่องคำครุ-ลหุ ส่วนการเล่นสัมผัสห่างซึ่งมีคำอื่นคั่นกลางมักปรากฏในฉันท์

ตัวอย่างการเล่นเสียงสัมผัสสระชิดกัน

๑ โอ้ไอ่นักเลง ลืมคำพร่ำเพรง เล่นเบี้ยเสียเมือง
เริศร้างกลางไพร ห่อนไฝ่ชำเลือง ว้าวุ่นขุ่นเคือง
คับแค้นแสนใจ[10]

ตัวอย่างการเล่นเสียงสัมผัสสระที่มีคำอื่นคั่นกลาง

ผิพิศสูงสิแสงโสม อร่ามโคมพโยมแข
ตะลึงหลงพะวงแด ฤดีงง เพราะความงาม[11]

นอกจากนี้ยังสังเกตได้ว่าผู้ประพันธ์นิยมเล่นเสียงสัมผัสสระภายในวรรคติดต่อกันหลาย ๆ บท ในตอนที่แต่งเป็นกาพย์ฉบังหรือกาพย์สุรางคณางค์ เพื่อแสดงความสามารถในการเลือกสรรคำมาเล่นสัมผัสกัน ตัวอย่าง เช่น

---

[10]พระราชวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 144.

[11]ชิต บุรทัต, "เหมันตฤดู," ในกวีนิพนธ์บางเรื่องของชิต บุรทัต (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2521), หน้า 136.

๑ เดิรป่าคลาคล่ำค่ำคืน เมียงงามตามกลีน
พระอัสสุชำดำเนิร

๒ โหยไห้ในแถวแนวเถิน เศขรดอนเชิน
มหามหิงส์สิงห์เสือ

๓ ยักษ์นาคหลากหลายร้ายเหลือ โขมดเข็ญเขม้นเขือ
ขมีขมันมันตาม[12]

แต่ตามปกติแล้วการเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะและสระนี้โดยมากมักจะปรากฏควบคู่กันไปเพื่อให้เกิดความงามทางด้านเสียงอย่างสมบูรณ์และเป็นการแสดงฝีมือด้านการประพันธ์ฉันท์ให้เป็นที่ปรากฏ จากการสังเกตวิธีการเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะและสระควบคู่กันที่ปรากฏในวรรณกรรมในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 พบว่า มีลักษณะเด่น 2 ประการ คือ

ประการแรก เป็นการเล่นสัมผัสโดยการนำพยัญชนะและสระที่มีเสียงสัมผัสกันอยู่แล้วมาใช้แต่งร่วมกัน เพื่อให้มีเสียงสัมผัสที่สอดคล้องกันอยู่อย่างสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ตัวอย่าง เช่น การเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะ /คล//ม/ โดยมีสัมผัสสระเอือและสระอา ทำหน้าที่เชื่อมโยงให้เสียงสัมผัสพยัญชนะมีความสอดคล้องกัน

๑ คดีโลกประสงค์สิ่ง ประจักษ์จริงมิคลาดคลาย
คลาดเคลื่อนมิเหมือนหมาย ก็หมดมาดนิราศผล[13]

การเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะ /พ//ล//อ/ โดยมีสระอาและสระอะ ทำหน้าที่เชื่อมโยงเสียงสัมผัสพยัญชนะให้สอดคล้องกัน

๒ ผู้พราวดาวมาศลาดขนอง โกลนพนังมลังลอง
และอานก็เอี่ยมอำพน[14]

ส่วนอีกประการหนึ่งเป็นการเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะเป็นชุด โดยมีการใช้สัมผัสสระช่วยเชื่อมโยงให้เสียงของคำมีความต่อเนื่องกัน การเล่นเสียงสัมผัสในลักษณะนี้เป็นที่นิยมกันในหมู่ผู้ประพันธ์สมัยนี้มาก

---

[12] พระราชวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 213.

[13] พระยาอุปกิตศิลปสาร (นิ่ม กาญจนาชีวะ), "คำฉันท์สามัคคีธรรมบรรยาย," ในคำประพันธ์บางเรื่อง, หน้า 58.

[14] พระยาศรีสุนทรโวหาร (ผัน สาลักษณ), อิลราชคำฉันท์, หน้า 14.

ตัวอย่าง เช่น การเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะ /ถ//ล//จ/ และ /ท/ /ล//จ/ โดยมีสัมผัสสระอัว ทำหน้าที่เชื่อมโยง

ถลันจ้วงทะลวงจ้ำ บุรุษนำอนงค์หนุน
บุรุษรุกอนงค์รุน ประจญร่วมประจัญบาน[15]

บางครั้งการเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะอาจเป็นการเล่นเสียงล้อกัน

ตัวอย่าง เช่น การเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะ /ท//ม/ สลับตำแหน่งกัน

โดยรอบมหานครเล่ห์ กะสิเนรุปราการ
ห้อมมั่นมหันต์อริจะราญ ก็ระย่อและท้อหนี[16]

เนื่องจากเรื่องการเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะและสระในลักษณะนี้มีลักษณะคล้ายคลึงการเล่นคำซ้ำ การเล่นคำเป็นชุดและกลบท ดังนั้นจึงจะได้อธิบายโดยละเอียดในตอนที่กล่าวถึงการเล่นคำต่อไป

4.1.1.2 การเล่นเสียงควบกล้ำ เสียงควบกล้ำเกิดจากพยัญชนะสองตัวควบหรือกล้ำอยู่ในสระตัวเดียวกัน เสียงควบกล้ำมีปรากฏในคำที่มีทั้งที่เป็นพยัญชนะต้นและตัวสะกด[17] ผู้ประพันธ์วรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 นิยมใช้คำที่มีเสียงควบกล้ำเพื่อทำให้บทประพันธ์ของตนมีเสียงไพเราะน่าฟังยิ่งขึ้น เสียงควบกล้ำซึ่งนิยมใช้กันมากได้แก่เสียง /ร//ล/และ/ว/ โดยมักจะแต่งร่วมกับการเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะและสระ

ตัวอย่าง เช่น

๏ แสงทองแพร้วพรั่ว พราวพราวแสงแก้ว ดับดาวเดือนฉาย
ยาบยาบยับยับ วาววาววับวับ เพริศพริ้มพรอยพราย
สูรย์จันทร์ส่องสาย สอดแสงกระจาย กระจ่างจับตา[18]

---

[15] พระยาอุปกิตศิลปสาร (นิ่ม กาญจนาชีวะ), "คำฉันท์ยอเกียรติชาวนครราชสีมา," ในคำประพันธ์บางเรื่อง, หน้า 73.

[16] ชิต บุรทัต, สามัคคีเภทคำฉันท์, หน้า 5.

[17] สรุปความจาก กำชัย ทองหล่อ, หลักภาษาไทย, พิมพ์ครั้งที่ 6 (กรุงเทพฯ: บำรุงสาส์น, 2525), หน้า 97-98.

[18] หลวงธรรมาภิมณฑ์ (ถึก จิตรกถึก), "ฉันท์กล่อมพระเสวตรวชิรพาหะ," ในชุมนุมฉันท์ดุษฎีสังเวย เล่ม 2, หน้า 196.

4.1.1.3 การเล่นคำอัพภาส คำอัพภาสคือ การซ้ำโดยใช้พยัญชนะหรือเสียงพยัญชนะตัวหน้าเติมหน้าคำ[19] การเล่นคำอัพภาสเป็นการเล่นเสียงอย่างหนึ่งที่นิยมใช้ในวรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และ รัชกาลที่ 6 เพราะมีรูปคำที่เอื้อต่อการใช้คำครุ-ลหุ ทำให้มีเสียงและจังหวะที่น่าฟัง ส่วนใหญ่การสร้างคำอัพภาสมักใช้คำกริยาหรือคำขยายกริยา การใช้คำอัพภาสมักปรากฏในรูปของการเล่นเสียงสัมผัสอย่างแพรวพราว ตลอดทั้งบทหรือการเลือกสรรคำอัพภาสจำนวนมากมาใช้ภายในวรรคเดียวกัน ภายในบทเดียวกันหรือต่างวรรคกันได้

ตัวอย่าง การเล่นคำอัพภาสร่วมกับการเล่นสัมผัสอย่างแพราวพราว ตลอดทั้งบท

๏ วะวับวาบวะวาวแวว ประพราวแพรวประพราย ๆ
ละเลื่อม ๆ สลับลาย มลากเหลือจะรำพรรณ์[20]

ตัวอย่าง การเล่นคำอัพภาสท้ายวรรคหน้าและต้นวรรคหลัง ใช้พยัญชนะต้นเสียงเดียวกัน

๏ หนึ่งดลฤดูสุริยผะแผด ผะผ่าวแดดระดมแสง
รุ่มร้อนคืออังอัคนิแรง ระอุด้าวอารมณ์[21]

ตัวอย่าง การเล่นคำอัพภาสต่างบทกันหลาย ๆ บท

๏ บังอาจแจ่มศศิฉายรบายบัตรถนัด
มารุตรเรื่อยพัด ระรวย
๏ แสงนิสสากรส่องผผ่องทิศฉลวย
เด่นดวงชะช่วงชวย ระเรือง[22]

---

[19] เอมอร ชิตตะโสภณ, วรรณคดีวิจารณ์สองเชิง (กรุงเทพมหานคร: สุกัญญา, 2529), หน้า 18

[20] จำปี "สุวชาติ คำฉันท์," ไทยเขษม 2 (15 มิถุนายน 2468) : 300.

[21] พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร), "ฉันท์กล่อมพระเสวตรวรลักษณ์," ในชุมนุมฉันท์ดุษฎีสังเวย เล่ม 2, หน้า 84.

[22] หลวงธรรมาภิมณฑ์ (ถึก จิตรกถึก), กฎาหกคำฉันท์, หน้า 7.

นอกจากคำอัพภาสจะมีคุณลักษณะซึ่ง เป็นประโยชน์ในด้านการ เล่น เสียงแล้ว ยัง เป็นคำที่มีความหมายใน เชิงแนะภาพและสามารถสร้างอารมณ์สะ เทือนใจให้แก่ผู้อ่านได้อีกด้วย การเลือกใช้คำอัพภาส เพื่อสื่อความหมายมี 2 ลักษณะดังนี้

ลักษณะแรก เป็นการใช้คำอัพภาส เพื่อสร้างมโนภาพให้แก่ผู้อ่าน ภาพที่ เกิดขึ้นมักจะมีลักษณะ เป็นภาพ เคลื่อนไหวและมีชีวิตชีวา นอกจากนี้ยังแสดงให้ เห็นแสงสีและ เสียงได้อีกด้วย

ตัวอย่าง บทชมพระ เมรุมาศในงานพระบรมศพพระบาทสม เด็จพระจุลจอม เกล้า เจ้า – อยู่หัว

๏ ชมแก้วระย้าระยะระยับ	รัศมีวะแวววาว
ชมสีประภัสะระและขาว	นิละ เหลืองวะวามนัยน์
๏ ชมยามพระพายก็ประพัด	พยุกวัดกวะแกว่งไกว
ชมแสงประ เล่ห์ชิระใส	ศุภะสุกสะอาดตา[23]

ความตอนนี้ เป็นการชมโคมแก้วระย้า ซึ่งประดับอยู่ภายในพระ เมรุมาศ มีรัศมีแวววาว เป็นสีต่าง ๆ ได้แก่ สี เลื่อมพราย สีขาว สีนิล และสี เหลืองสลับกันอย่างงดงาม เมื่อยามที่โคมแก้ว ต้องลมแกว่งไกวไปมา เกิดมีแสง เป็นประกายแลดูคล้าย เพชรน้ำงามใสสะอาดตายิ่งนัก

ตัวอย่าง ตอนที่พระ เจ้าอชาตศัตรูกรีฑาทัพไปโจมตีที่แคว้นวัชชีของกษัตริย์ลิจฉวี

๏ อนุมัคคกรีธา	พลคลาคะคล่ำไป
ณ ระหว่างวนาลัย	ละ เลาะทุ่งและนา เนิน
๏ อนุจรสิขร เขา	บถ เต้าวิถี เถิน
ระยะทางสิไกล เกิน	ก็คะคล้อยคระไลคลา[24]

ความตอนนี้แสดงให้ เห็นภาพกองทัพใหญ่ของพระ เจ้าอชาตศัตรู มีไพร่พลมากทำให้การ เดินทางผ่านป่าทุ่งและนาอย่างช้า ๆ ไม่รีบร้อน อีกทั้งระยะทางที่จะต้อง เดินไปยังไกลมากอีกด้วย

---

[23]ชิต บุรทัต, "ฉันท์เฉลิมพระ เกียรติ งานพระ เมรุทองท้องสนามหลวง," ใน กวีนิพนธ์บาง เรื่องของชิต บุรทัต, หน้า 35.

[24]ชิต บุรทัต, สามัคคี เภทคำฉันท์, หน้า 41.

ส่วนอีกลักษณะหนึ่ง เป็นการใช้คำอัพภาส เพื่อแสดงสภาพหรือก่อให้ เกิดอารมณ์และความสะ เทือนใจคล้อยตาม เนื้อ เรื่องได้ดียิ่งขึ้น

ตัวอย่าง การพรรณนาภาพวัสสการพราหมณ์ยามต้องราชภัยจากพระ เจ้าอชาตศัตรู

๏ บง เนื้อก็ เนื้อ เต้น พิศ เส้นสรีร์รัว
ทั่วร่างและทั้งตัว ก็ระริกระริวไหว
๏ แลหลังละลามโล หิตโอ้ เลอะหลั่งไป
เพ่งผาดอนาถใจ ระกะร่อย เพราะรอยหวาย [25]

ความตอนนี้แสดงให้ เห็นสภาพของวัสสการพราหมณ์ที่ถูกโบยจน เนื้อตัวแตกยับโลหิตไหล เลอะ เทอะ เต็มหลัง ความ เจ็บปวดจากการถูกโบยมีมาก เสีย จนกระทั่งแม้ว่าวัสสการพราหมณ์พยายามอดกลั้นไม่แสดงความรู้สึก แต่ เมื่อยามถูกโบยแต่ละครั้ง ก็ยังสามารถสัง เกตอาการ เกร็ง จน เห็น เส้น เอ็นและ เนื้อตัวสั่นไหวระริกอัน เกิดจากความ เจ็บปวดได้อย่างชัด เจน ผู้ที่ตั้งใจมาดูการลงโทษยังต้องมองผ่านไม่กล้าจ้อง เพราะความอนาถใจ

ตัวอย่าง ความหวาดกลัวของพ่อค้ากุลบดี เมื่อถูกรากษสขู่ตะคอก

๏ พาณิชสดับพจนทา รุณร้ายคำรานทาน
คำขู่ตะคอกผรุสสาร ก็ตระหนักฤทัยกลัว
๏ กายสั่นวะหวั่นสกลคือ จะประลัยมลายตัว
เต้ม เต้มระ เริ่มมนะระรัว และระริกระริกใจ [26]

ความตอนนี้ เป็นการแสดงสภาพจิตของพ่อค้ากุลบดีซึ่งทำผิดคือแอบขโมยดอกกุหลาบไปให้บุตรีของตน เมื่อรากษสจับได้ประกอบกับรากษสมีหน้าตาหน้ากลัวและดุร้ายพ่อค้าจึงตกใจมากจน เนื้อตัวสั่นใจ เต้นแรง เพราะคาดว่ารากษสต้องลงโทษตนแน่นอน

---

[25] ชิต บุรทัต, สามัคคี เภทคำฉันท์, หน้า 14.

[26] พระ เจ้าบรมวงศ์ เธอกรมหลวงพิชิตปรีชากร. "ฉันท์ เรื่องนางโสภณีกับรากษส," ในประชุมพระนิพนธ์กรมหลวงพิชิตปรีชากร, หน้า 243.

4.1.1.4 การใช้คำเลียนเสียงธรรมชาติ คำเลียนเสียงธรรมชาติหมายถึงคำที่เป็นการเลียนเสียงที่มีอยู่ในธรรมชาติ ได้แก่ เสียงร้องของมนุษย์ เสียงร้องของสัตว์ เสียงน้ำไหล เสียงคลื่น เสียงลม เป็นต้น นอกจากนี้ยังรวมไปถึงคำเลียนเสียงอื่น ๆ ที่มีใช้ในลักษณะเดียวกันนี้อีกด้วย เช่น เสียงดนตรี เสียงอาวุธ เสียงสัญญาณต่าง ๆ เป็นต้น แม้ว่าคำเลียนเสียงธรรมชาติจะเป็นคำที่แปลความหมายไม่ได้ก็จริง แต่ผู้ประพันธ์นิยมใช้คำเลียนเสียง-ธรรมชาติจะเป็นคำที่แปลความหมายไม่ได้ก็จริง แต่ผู้ประพันธ์นิยมใช้คำเลียนเสียงธรรมชาติในบทประพันธ์ของตนในแง่ที่ช่วยสร้างบรรยากาศ ทำให้ผู้อ่านสามารถตีความได้สมบูรณ์ขึ้น เกิดอารมณ์ความรู้สึกคล้อยตามเนื้อความแต่ละตอนได้ คำเลียนเสียงธรรมชาติเหล่านี้มักจะเป็นเสียงที่ผู้ฟังและผู้ประพันธ์คุ้นเคยเป็นอย่างดี การนำคำเลียนเสียงธรรมชาติมาใช้ในบทประพันธ์จึงถือเป็นการถ่ายทอดประสบการณ์ร่วมระหว่างผู้ประพันธ์กับผู้อ่านเป็นตัวอักษรเลียนเสียง ซึ่งสามารถสื่อความหมายได้ดีกว่าการบรรยายภาพตามธรรมดา

การใช้คำเลียนเสียงธรรมชาติที่ปรากฏในวรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 สามารถสื่อความหมายและให้อารมณ์ความรู้สึกต่าง ๆ กัน ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตัวอย่างแรกเป็นบทพรรณนาภาพกองทัพของพระเจ้าตะเบงชะเวตี้

๏ กระเหิ่มหัยฮิฮี้ห้าว กระเหิ่มท้าวก๊ะก็บรัณ
กระเหิ่มล้อกระดาหัน กะริงกึงคระหึ่งหน
๏ พหลรถระเริงริง ละโห่หึ่งก็ก็องอล
สง่าทัพสง่าพล ทัพทั่วไม่กลัวใคร...[27]
๏ ทหารท้าวกระทืบท้าว ประเล่ห์ร้าวมเหดล
อุโฆษฆ้องและกองพล ก็โห่เห่คำรนอึง
๏ คระโครมครึกพิลึกครัน สินาถสั่นนิตึงตึง
สะทกขวัญประหวั่นหวิง ผวาโลกแสลงเย็น[28]

---

[27] พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, เฉลิมพระเกียรติกษัตรีคำฉันท์, หน้า 64.

[28] เรื่องเดียวกัน, หน้า 67.

ความตอนนี้เป็นการพรรณากองทัพสี่เหล่าของพระเจ้าตะเบงชะเวตี้ ซึ่งประกอบด้วยไพร่พลจำนวนมาก สังเกตได้จากการโห่ "ห่ึง" ซึ่งเกิดจากเสียงพูดจากันของไพร่พลจำนวนมากจนฟังไม่ได้ศัพท์และมีเสียงที่แสดงถึงความฮึกเหิมลำพองใจ อยากทำสงครามได้แก่เสียง "โห่เห่" ดังสนั่น นอกจากนี้ยังมีเสียงอื่นที่แสดงให้เห็นภาพของกองทัพเหล่าต่าง ๆ เช่น เสียงม้าร้อง "ฮิฮี้" เสียงรถศึกแล่น "กึง" เสียงยิงปืนดัง "คระโครม" "ดึงดึง" การใช้คำเลียนเสียงต่าง ๆ ในตอนนี้เป็นเสียงดังและมีความรุนแรง เพื่อการสร้างบรรยากาศสงคราม ทำให้อ่านเกิดความรู้สึกคึกคักตามไปด้วย

ตัวอย่างที่สอง เป็นบทพรรณนาธรรมชาติที่นำเสียงนกร้องมาเปรียบกับความรู้สึกของตัวละครในลักษณะการเล่นคำ

๏ ก็ก็อกก๊อกก๊ะโต้งโหว่ง จะยิงโป้งหนะขืนตัน
กระโต้งโหว่งจะโหวงขวัญ วินาศโฉมประโคมใย[29]..
๏ จุ๊กรุ๊กกรูจุ๊กรุ๊กกรู ฉเขาดูคะรมระคาย
แขยงหูมิรู้คลาย คะรมยุทธ์นิสุดดู[30]

ความตอนนี้เป็นบทชมนกของพระเจ้าตะเบงชะเวตี้แสดงให้เห็นว่า มีนกหลายชนิดเสียงนกร้องกระทบความรู้สึกพระเจ้าตะเบงชะเวตี้ที่ทรงแพ้สงครามอย่างมาก เสียงนกยูงร้อง "ก็ก็อกก๊อกก๊ะโต้งโหว่ง" ทำให้รู้สึกขวัญหาย ทำให้กริ้วนกที่มีเสียงร้องสะกิดใจ เสียงนกเขาดู "จุ๊กกุ๊กกรู" ก็ทั้งระคายหูสะท้อนใจ เพราะทรงแพ้สงครามจึงไม่สามารถคุยโอ้อวดใครได้

ตัวอย่างที่สาม เป็นการพรรณาความงามตามธรรมชาติและแสดงภาพเคลื่อนไหว

๏ น้ำตกก็แตกสลิละอย่าง หิมะพร่างสะพรั่งพราย
หยาดย้อยประปรอยยะเหยาะประปราย ผิวะแตกก็แตกดัง
๏ เสียงซ่าฉะฉ่าชละกระเซ็น พุและเผ่นผะผาดผัง
ต้องผาศิลาศิละก็พัง กระเทาะหลุดสลายหลาย[31]

---

[29] พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, เฉลิมพระเกียรติกษัตรีคำฉันท์, หน้า 334.

[30] เรื่องเดียวกัน, หน้า 333

[31] ชิต บุรทัต, "ภาพที่หลับตาเห็น," ในกวีนิพนธ์บางเรื่องของชิต บุรทัต, หน้า 143.

ความตอนนี้ทำให้ผู้อ่านนึกเห็นภาพน้ำตกและได้ยินเสียงสายน้ำไหลตกต้องหินผาแตกกระจายเป็นฝอยหยดย้อยไป น้ำบางส่วนที่ตกกระทบผาอย่างแรงจะแตกกระจายและมีเสียงดัง ความแรงของน้ำตกทำให้หินผาบางส่วนกระเทาะหลุดไปตามสายน้ำ

ตัวอย่างที่สี่ พรรณากองทัพแสดงเสียงดนตรี เสียงโห่ร้อง เสียงอาวุธ เสียงสัตว์ เสียงพาหนะ

๏ ปี่เปิงเปิงปี่เปิ่งคลุ่ม ภิรีทุ่มระทุกขวัญ
อื้ออ้อยอื้สิปี่รัน ต้ะริ็ดดึ้ดตะเบ็งเสียง
๏ หิโห่ไห่หิโห่ฮิ้ว และฮิ้วฮิ้วละลิ่วเวียง
และปีนฤกษ์ก็เปรี้ยงเปรี้ยง กะเฌรุ่นาทก็แปร่ปร่ำ
๏ พะนังโกลนก็ครึกครึก หิแฮ่ฮึกมหัศวา
พหลเดิรก็เดิรดา สะพรึบพรึบคะครึบทาง
๏ ระแทะเกวียนก็เอี๊ยดเอี๊ยด เพราะเพราเบียดกระคุมคราง
กระดึงพรวนพฤษภต่าง ก็กรุ่งกริ่งกระดิ่งดัง [32]

ความตอนนี้แสดงภาพการเดินทัพของสมเด็จพระมหาธรรมราชา มีเสียงต่าง ๆ ที่ดังขึ้นระหว่างการเดินทัพได้แก่ เสียงกลองเสียงปี่ที่ประโคม เสียงโห่ร้องของเหล่าทหาร เสียงปี่นฤกษ์ เสียงช้างร้อง เสียงพนังโกลนม้า เสียงระแทะและเกวียนที่บรรทุกของหนัก และเสียงกระดึงผูกคอวัว แสดงให้เห็นว่ามีเหตุการณ์หลายอย่างที่เกิดขึ้นในเวลาเดียวกัน ทำให้เห็นภาพกองทัพใหญ่มีไพร่พลมาก

นอกเหนือจากการเล่นเสียงแล้วยังสังเกตได้ว่า มีการนำลักษณะธรรมชาติของเสียงมาใช้ประกอบเพื่อช่วยสื่อความหมายและอารมณ์ความรู้สึกที่ปรากฏในฉันท์แต่ละตอน โดยอาศัยคุณสมบัติของเสียงที่แตกต่างกันอันเนื่องมาจากความก้องหรือความไม่ก้องของเสียง ฐานที่เกิดเสียง และลักษณะที่ผ่านเส้นเสียงต่างกัน ทำให้เสียงมีลักษณะต่างกัน เช่น เสียงระเบิด เสียงเสียดแทรก เสียงนาสิก เป็นต้น ลักษณะเสียงที่ต่างกันนี้เองช่วยเสริมให้คำแต่ละคำแสดงถึงอารมณ์และความรู้สึกที่ต่างกันได้โดยมากจะสังเกตได้จากเสียงพยัญชนะต้น เสียงตัวสะกดและเสียงสระ เช่น เสียงคำเป็นจะมีลักษณะยืดยาว แช่มช้า มีความเชื่อมต่อกัน ส่วนเสียงคำตายจะมีลักษณะห้วน สั้น เด็ดขาด โดยเฉพาะคำตายที่ประสมสระเสียงสั้นจะให้ความรู้สึกกระแทกกระทั้น อึดอัด เป็นต้น แต่ถึงอย่างไร

---

[32] พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, เฉลิมพระเกียรติกษัตรีคำฉันท์, หน้า 244-245.

ความหมายของคำแต่ละคำที่ผู้ประพันธ์เลือกใช้ก็ยังคงเป็นสิ่งสำคัญที่สุดซึ่งจะสื่อให้เห็นภาพและอารมณ์ความรู้สึกต่าง ๆ ส่วนการพิจารณาคุณสมบัติทางเสียงนั้นเป็นเพียงส่วนประกอบที่ช่วยเสริมความหมายและเน้นอารมณ์ความรู้สึกที่ปรากฏในคำแต่ละคำให้แจ่มชัดขึ้นเท่านั้น ตัวอย่างเช่น

๑ อัดอั้นอุราอรอุไร ระอุไหม้หทัยกรม
อึ้งอึ้งคนึงจิตะระทม ทุมนัสวิบัติกรม[33]

ความตอนนี้แสดงถึงความอึดอัดใจของนางทมยันตีที่ไม่สามารถเลือกพระนลตัวจริงได้ถูกต้อง เพราะจตุโลกบาลเสด็จมาร่วมพิธีสยุมพรและทุกองค์แปลงกายเหมือนพระนล นางทมยันตีหลงรักพระนลและต้องการเลือกพระนลเป็นสวามีแต่เพียงผู้เดียวเท่านั้น เมื่อไม่สามารถกระทำได้จึงเกิดความรู้สึก "อัดอั้นอุราอรอุไร" และความรู้สึกนั้นก็ "ระอุไหม้" อยู่ภายในใจทำให้เกิดความตรอมตรม ผลก็คือทำให้นางได้แต่ "อึ้ง" อยู่เป็นความทุกข์ที่ไม่สามารถระบายให้ใครล่วงรู้ได้ ปกติการได้ระบายความรู้สึกทุกข์ร้อนจะช่วยให้คนเราสบายใจขึ้น แต่ความทุกข์ของนางทมยันตีเป็นความทุกข์ที่ไม่สามารถระบายได้ ทำให้เกิดความกดดันซึ่ง "ระอุ" อยู่ในใจ ทำให้เกิดอาการ "อัดอั้น" และ "อึ้งอึ้ง" ในที่นี้ผู้ประพันธ์ใช้เสียง /อ/และ เสียง /ท/ ซึ่งเป็นเสียงระเบิดและเป็นเสียงก้องซึ่งให้ความรู้สึกหนักแน่นรุนแรงเหมาะกับความรู้สึกที่กดดันอยู่ภายในใจของนางทมยันตีได้เป็นอย่างดียิ่ง

๒ ดาบฟาดฉะฉาดฉับ ประทะถับถลันถอน
ดาบไทกะดาบมอญ มะมุผล้าผละผลุนผลาญ
๓ หอกแทงยะแย้งหอก ทะลุตอกก็ตายลาญ
หอกชัดประหัดหาญ ทุดะชีพบเหหัน[34]

---

[33]พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 32.

[34]พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, เฉลิมพระเกียรติกษัตรีคำฉันท์, หน้า 186.

ความตอนนี้เป็นการทำสงครามระหว่างกองทัพไทยและกองทัพพม่า คำที่ใช้ส่วนใหญ่มีเสียงพยัญชนะต้นและเสียงตัวสะกดเป็นเสียงระเบิดและเสียงกัก และมีเสียงนาสิกเป็นเสียงตัวสะกดประปรายด้วย เสียงกักทำให้คำที่ใช้มีลักษณะห้วน การใช้คำที่มีเสียงกักสลับกับคำประสมสระ-เสียงสั้นทำให้เกิดจังหวะกระแทกกระทั้น โดยเฉพาะเสียงกักที่เป็นเสียงตัวสะกดมีความเด็ดขาดแสดงภาพสงครามที่รบกันอย่างรุนแรงและการเคลื่อนไหวอย่างรวดเร็ว

4.1.2 <u>การใช้จังหวะ</u> สิ่งที่สำคัญซึ่งทำให้ฉันท์มีลักษณะพิเศษกว่าคำฉันท์ประพันธ์ประเภทอื่นคือ เป็นคำประพันธ์ที่มีการกำหนดจังหวะโดยอาศัยเสียงหนักเสียงเบาของคำครุ-ลหุเข้าใจว่าน่าจะเกิดจากการเลียนเสียงพูดตามธรรมชาติของมนุษย์ที่เลือกเน้นหรือไม่เน้นคำบางคำซึ่งขึ้นอยู่กับอารมณ์ความรู้สึกของผู้พูดในขณะนั้นและความหมายของคำที่เลือกใช้ทำให้เกิดเป็นจังหวะขึ้นได้ เช่นเดียวกับการประพันธ์ฉันท์ผู้ประพันธ์ย่อมต้องเลือกฉันท์ให้มีจังหวะและท่วงทำนองที่เหมาะสมกับอารมณ์ ความรู้สึกที่ตนต้องการแสดงออกเพื่อให้จังหวะมีผลกระทบอารมณ์ของผู้อ่านช่วยให้เกิดภาพและอารมณ์ความรู้สึกคล้อยตามเนื้อความได้อย่างเต็มที่

ดังได้กล่าวไปแล้วว่าครุ-ลหุเป็นข้อกำหนดสำคัญที่ทำให้เกิดจังหวะขึ้นในฉันท์ เมื่อสังเกตจากลักษณะของคำครุมักจะเป็นคำที่เน้นเสียงหนักและยาว ส่วนคำลหุเป็นคำที่ลดเสียงเบาและสั้น เมื่อนำเรียงสลับกันในลักษณะต่าง ๆ จะทำให้เกิดจังหวะและท่วงทำนองต่างกัน

ตัวอย่างเช่น

มาเถิดนางมา อย่าช้าเชื่องช้อย ดูข้านี้คอย ต้อนรับทรามวัย
อ้านางโศภา อย่าช้ามาไว ดูข้าสั่งให้ โฉมตรูรีบจร[35]

สกลบทอุทธาหรณ์
สกล นิกร นารี

ไขคุณากร
ผู้บวรพี

ประเสริฐศรี
ระเพียงชาย[36]

---

[35] พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, <u>มัทนะพาธา</u>, หน้า 21.

[36] พระยาอุปกิตศิลปสาร (นิ่ม กาญจนาชีวะ), "คำฉันท์ยอเกียรติชาวนครราชสีมา," ใน<u>คำประพันธ์บางเรื่อง</u>, หน้า 74.

จากการสังเกตตัวอย่างจังหวะในฉันท์สามชนิด จะเห็นว่ามีการจัดวางคำครุ-ลหุต่างกันทำให้เกิดจังหวะและท่วงทำนองที่ต่างกันด้วย ตัวอย่างแรกใช้คำครุลหุสลับกันไปตลอดทั้งบท เกิดเสียงหนักเบากระทบกันไปตลอดทำให้เกิดจังหวะที่รวดเร็วกระแทกกระทั้น ตัวอย่างที่สองใช้คำครุทั้งบท เสียงของคำหนักและยาวตลอดทำให้เกิดจังหวะที่เชื่องช้า เนิบนาบกว่าตัวอย่างแรก ส่วนตัวอย่างสุดท้ายใช้คำครุ-ลหุทำให้มีเสียงเบา ทำให้เกิดจังหวะถี่กระชั้นในต้นวรรคแรก แต่สองวรรคหลังใช้คำครุเป็นส่วนใหญ่ทำให้จังหวะช้าลง

ถึงแม้ว่าฉันท์จะมีตำแหน่งคำครุ-ลหุเป็นข้อกำหนดที่สำคัญที่ทำให้เกิดจังหวะก็จริง แต่ยังมีส่วนประกอบอื่น ๆ ที่ช่วยกำหนดจังหวะของคำประพันธ์ประเภทฉันท์อีกหลายประการ ซึ่งเป็นผลมาจากความนิยมอ่านออกเสียงเพื่อการรับรสวรรณกรรมได้อย่างสมบูรณ์ถึงพร้อมทั้งเสียงและความหมายของคำ ซึ่งทำให้เสียงของคำครุ-ลหุไม่ตรงตามตำแหน่งรูปคำที่กำหนดไว้ในฉันทลักษณ์ของฉันท์แต่ละชนิด แม้ว่าจะมีความเคร่งครัดในเรื่องการเลือกใช้คำครุลหุให้ถูกต้องตามรูปคำกันมากก็ตาม ส่วนประกอบอื่น ๆ ที่มาช่วยกำหนดจังหวะของคำได้แก่

- การแบ่งช่วงจังหวะของคำภายในวรรค เพื่อความสะดวกในการอ่านและทำให้เกิดท่วงทำนองที่น่าฟัง การแบ่งช่วงจังหวะของคำภายในวรรคนี้ ทำให้เกิดจังหวะหยุดเป็นผลให้มีการเน้นเสียงคำบางคำ

ตัวอย่างเช่น

ผิวนาง/นั้นผุดผ่อง — กละนวล/สะกาวแข

เกศา/ดำแม่นแท้ — กละฟ้า/ณ ราครี[37]

เขางาม/ประหนึ่งซ่อ — วรวิช/ชุมาลย์ฉาย

และหนัง/ระยับลาย — กละเลื่อม/ประดับวาว[38]

---

[37] พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, มัทนะพาธา, หน้า 60.

[38] เรื่องเดียวกัน, หน้า 51.

จากการสังเกตตัวอย่างจะพบว่าฉันท์สองชนิดมีการจัดวางตำแหน่งคำครุ-ลหุ แต่การแบ่งช่วงจังหวะหยุดภายในวรรคทำให้มีการเน้นคำที่สองในวรรคหน้าและทำให้คำถัดไปมีเสียงแผ่วลงในลักษณะเดียวกัน ทั้ง ๆ ที่คำที่สามของวรรคหน้าในบทแรกมิใช่คำลหุ

- การใช้คำที่มีความหมายและมีความสำคัญต่อเนื้อความทำให้ต้องออกเสียงเน้นหนักกว่าปกติ คำบางคำอยู่ในตำแหน่งคำลหุ แต่ออกเสียงหนัก และคำบางคำอยู่ในตำแหน่งคำครุ แต่ออกเสียงเบา

ตัวอย่างเช่น

๏ อาหารก็จนพลก็ไร้ อุระไข้ระคายเคือง
มันเผือกบ่เลือกรสประเทือง ชิวหาบทลายลาญ[39]

ความตอนนี้ผู้ประพันธ์ใช้คำที่กระชับเพื่อบรรยายสภาพพระนลและนางทมยันตี คำทุกคำล้วนมีความหมาย จะสังเกตได้ว่ามีหลายคำที่อยู่ในตำแหน่งคำลหุ แต่มีความสำคัญ เช่น พล อุระ รส ชิว เป็นต้น แต่อ่านเน้นเสียงอย่างคำครุ

จากการสังเกตพบว่า คำครุ-ลหุเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้เกิดจังหวะในฉันท์ แต่ขณะเดียวกันก็ต้องสังเกตส่วนประกอบอย่างอื่น ซึ่งมีผลทำให้จังหวะของฉันท์ผันแปรไปได้ด้วย สิ่งที่สำคัญอย่างหนึ่ง คือ การเลือกใช้คำทำให้ฉันท์ต่างชนิดมีจังหวะต่าง ๆ กัน หรือแม้แต่ฉันท์ชนิดเดียวกันหากใช้คำที่มีลักษณะทางเสียงและความหมายต่างกันจะก่อให้เกิดรสอารมณ์ที่ต่างกันได้

ตัวอย่างเช่น

๏ องค์อิศวรอุมาภิรมย์อรัญ
ชไมมเหศวร์ก็เหิมก็หรรษ์ รโหฐาน
๏ เราชะล่าละลาบละล้วงก็ปาน
ฉะนี้แหละจึงประจักษ์วิการ วิกลเป็น

---

[39] พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 59.

๏ องค์อิลาก็คลาประณตพระ เพ็ญ

สวัสดิ์ประสบพระ เนตรพระ เห็น ก็กริ้วกราด

๏ เหม่อิลาชะล่าไฉนประพาส

บ กลัว บ เกรงกระทำอุอาจ อหังการ์

๏ เราแหละสาปแหละสรรฉะนี้แหละสา

กะใจละ เจ้าแน่ะนางอิลา จะทำไฉน [40]

ความในตอนนี้ เป็นตอนที่ท้าวอิลราชล่วงล้ำ เข้าไปใน เขตหวงห้ามของพระอิศวรและพระอุมาประกอบด้วยอารมณ์สามแบบ แบบแรกคือ ความรื่น เริงใจของพระอิศวรและพระอุมา แบบที่สองคือความตื่นตกใจกลัวของท้าวอิลราช เมื่อทรงล่วงล้ำ เข้าไปใน เขตหวงห้าม และแบบสุดท้ายคือความกริ้วและการสาปของพระอิศวร ถ้อยความทั้งหมดแต่ง เป็นอีทิสังฉันท์ซึ่งมีคำครุ-ลหุสลับกัน มีจังหวะกระแทกกระทั้น อัน เกิดจากการใช้ เสียงสั้นยาวสลับกันโดยตลอด แต่สามารถนำมาใช้ในอารมณ์ที่ต่างกันได้ เพราะการ เลือกใช้คำที่มีความหมายต่างกัน เป็นสิ่งบ่งชี้ทำให้ผู้อ่านสามารถแยกแยะความแตกต่างระหว่างอารมณ์ทั้งสามแบบได้ สัง เกตได้จากการใช้คำว่า "ภิรมย์" "เหิม" "หรรษ์" ในบทที่แสดงความรื่น เริงใจ ใช้คำว่า "ชะล่า" "ละลาบละล้วง" "วิการวิกล" ในบทที่แสดงความตกใจ และใช้คำว่า "กริ้วกราด" "เหม่" "ชะล่า" "บ กลัว บ เกรง" "อุอาจ" "อหังการ์" "สาป" "สากะใจ" ในบทกริ้วและบทบริภาษ แต่ถ้าสัง เกตอารมณ์ทั้งสามแบบจะมีลักษณะใกล้ เคียงกันคือ แสดงถึงความตื่น เต้น ดังนั้น เมื่อนำมาใช้กับอีทิสังฉันท์ซึ่งมีจังหวะถี่กระชั้น รวด เร็ว จึงสามารถถ่ายทอดอารมณ์ออกมาได้อย่าง เหมาะสมหลายอารมณ์

จากตัวอย่าง เดียวกันนี้ยังชี้ให้ เห็นว่าฉันท์แต่ละชนิดมิได้มีไว้ใช้แต่ง เนื้อความที่แสดงอารมณ์อย่างหนึ่งอย่างใดโดย เฉพาะแต่สามารถ เลือกใช้ได้ตามที่ผู้ประพันธ์จะ เห็นว่า เหมาะสมและขึ้นอยู่กับการ เลือกใช้คำอีกด้วย

---

[40]พระยาศรีสุนทรโวหาร (ผัน สาลักษณ), อิลราชคำฉันท์, หน้า 13.

ผู้ประพันธ์วรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 ได้ตระหนักถึงประโยชน์ของจังหวะของฉันท์ชนิดต่าง ๆ จึงได้มีการเลือกคำที่มีเสียงและความหมายให้เหมาะกับจังหวะของฉันท์ เพื่ออาศัยจังหวะของฉันท์ช่วยเร้าอารมณ์ความรู้สึกและสร้างมโนภาพให้แก่ผู้อ่านได้ดียิ่งขึ้นกว่าการอาศัยเสียงหรือความหมายของคำที่ปรากฏตามปกติ

ตัวอย่างเช่น

ชะชะพระมัจจุฤกระไร	หทัยธพาล,
ก็ดนุนี้สิมิประหาร	ประหารพระแม่.
ทุกขะระทมกะมละ เปลี่ยว	จะเหลียวจะแล
ก็บประสพสุขะณแด	จะพึ่ง ณ ใคร.
พระปิยะมาตุจระดั้น	ณ สวรรคะใด
ดนุจะขอจะริกะไป	ณ กาละนี้[41]

ความตอนนี้เป็นบทครวญของปริยัมวทา แสดงความอาลัยต่อนางมัทนา ผู้ประพันธ์เลือกใช้ปิยังวทาฉันท์ 12 แบ่ง เป็นสองวรรค วรรคหน้ามีจำนวนคำถึง 8 คำ ส่วนวรรคหลังมีเพียง 4 คำ วรรคหน้าใช้คำลหุกลุ่มละ 3 คำ สลับกับคำครุหนึ่งคำ ส่วนวรรคหลังใช้คำลหุ-ครุสลับกัน ลักษณะเช่นนี้ทำให้เสียงที่เกิดขึ้นส่วนใหญ่แผ่วเบา มีการเน้นเสียงหนักเพียงไม่กี่คำและมีจังหวะถี่กระชั้น มีลักษณะเหมือนเสียงคนร้องไห้สะอึกสะอื้นและคร่ำครวญไปพร้อมกัน คำครุ-ลหุในวรรคท้ายทำให้เกิดจังหวะตะกุกตะกัก เหมือนเสียงพูดสลับสะอื้น แสดงถึงความรู้สึกของผู้ครวญว่า มีความโกรธและตัดพ้อพญามัจจุราช ช้ำใจและเสียใจที่นางมัทนาต้องจากไป จังหวะคำครุ-ลหุของฉันท์ชนิดนี้เอื้อต่อเนื้อความที่ใช้เป็นอย่างดี

• หันมนะหัก	จักจรไป
หวนมนะไม่	ไกลยุวดี
หันจิตหวน	ป่วนจิตมี
ทุกขะทวี	แทบจะประลัย[42]

---

[41] พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, มัทนะพาธา, หน้า 162.

[42] พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 75.

ความตอนนี้เป็นสภาพจิตของพระนลถูกกลีเข้าสิง ผู้ประพันธ์ใช้มาณวกฉันท์ 8 ซึ่งมีจำนวนคำในแต่ละวรรคน้อย คือ เพียง 4 คำ และเป็นคำครุอยู่หัวและท้ายวรรค กลางวรรคเป็นคำลหุ มีเสียงเบา ทำให้เห็นสภาพจิตใจที่ไม่ปกติของพระนล บางครั้งก็เป็นตัวของตัวเอง มีความเป็นห่วงนางทมยันตี แต่กลีก็ชักจูงให้ทรงดำเนินหนีนางไป ทำให้พระนลกลับไปกลับมาอยู่หลายครั้ง การใช้คำต่าง ๆ เช่น "หัน" "เห" "ป่วน" ประกอบกับจังหวะหนักเบาที่เท่า ๆ กัน แต่เน้นจังหวะเบากลางวรรคประกอบกับการใช้ความสั้น ๆ ทั้งสามอย่างนี้มีความสัมพันธ์แสดงให้เห็นสภาพจิตและการกระทำของพระนลได้ชัดเจน

ุ ั ั ุ ั ั ุ ั ั ุ ั ั

● ชะโดดุกกระดี่โดด สลาดโลดยะหยอยหยอย

กระเพื่อมน้ำพะพร่ำพรอย กระฉอกฉานกระฉ่อนชล[43]

ความตอนนี้พรรณนาภาพปลา ผู้ประพันธ์ใช้ภุชงคประยาตฉันท์ 12 ซึ่งมีคำแรกและคำที่-สามของวรรคเป็นคำลหุ ซึ่งมีเสียงเบา ส่วนคำอื่นๆ เป็นคำครุซึ่งมีเสียงหนักทำให้เกิดจังหวะที่แสดงให้เห็นภาพเคลื่อนไหว คือ ภาพปลาต่าง ๆ กระโดดดำผุดดำว่าย ทำให้น้ำกระเพื่อมและกระฉอกเป็นฟองฟอย

จังหวะของฉันท์นอกจากจะสามารถสร้างภาพและเร้าอารมณ์ความรู้สึกให้เกิดขึ้นแก่ผู้อ่านได้ดีแล้ว ผู้ประพันธ์เองก็ยังชื่นชมกับจังหวะของฉันท์บางชนิดเป็นพิเศษ สังเกตได้จากความนิยมใช้ฉันท์บางชนิดเป็นจำนวนมาก เช่น อีทิสังฉันท์ ใช้ในบทที่แสดงอารมณ์รุนแรง ตื่นเต้น เพราะจังหวะหนักเบาอันเกิดจากการใช้คำครุ-ลหุสลับกัน วสันตดิลกฉันท์ที่มีจำนวนคำมาก มีคำครุ-ลหุสลับกันเหมาะที่จะใช้พรรณนา หรืออินทรวงศ์ฉันท์และภุชงคประยาตฉันท์มีจังหวะที่เหมาะแก่การเล่นคำในลักษณะกลบท เป็นต้น

สังเกตได้ว่าจังหวะของฉันท์เป็นส่วนหนึ่งที่ช่วยให้ผู้อ่านวรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยนี้เกิดมโนภาพและอารมณ์ความรู้สึกเป็นไปตามที่ผู้ประพันธ์ต้องการ แต่ทั้งนี้ยังต้องพิจารณาถึงเรื่องเสียงและความหมายของคำที่เลือกใช้ประกอบกันอีกด้วย

---

[43] พระยาศรีสุนทรโวหาร (ผัน สาลักษณ), อิลราชคำฉันท์, หน้า 16.

4.2 การใช้คำ ลักษณะเด่นของการแต่งวรรณกรรมประเภทฉันท์คือ การใช้คำครุ-ลหุ ซึ่งต้องอาศัยคำบาลี-สันสกฤตมาช่วยในการแต่งมาก แต่ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 ได้มีความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นในเรื่องการใช้คำบาลี-สันสกฤตในวรรณกรรมประเภทฉันท์อย่างเห็นได้ชัด ซึ่งนับว่าเป็นลักษณะน่าสนใจประการหนึ่ง ส่วนอีกประการหนึ่งนั้น คือ การเลือกสรรถ้อยคำมาใช้ในวรรณกรรมประเภทฉันท์ เพื่อช่วยให้วรรณกรรมแต่ละเรื่องสามารถสื่อความหมายได้อย่างเด่นชัดและไพเราะ ดังนั้นในการวิเคราะห์เรื่องการใช้คำจะได้พิจารณาในประเด็นที่น่าสนใจ 2 ประเด็นคือ การใช้คำไทยและคำบาลี สันสกฤต และการเล่นคำ

4.2.1 การใช้คำไทยและคำบาลี-สันสกฤต

แต่เดิมไทยเราไม่ได้ให้ความสนใจการใช้คำครุ-ลหุในคำประพันธ์มาก่อน สังเกตจากคำประพันธ์ที่ใช้แต่งกันมาแต่เดิม โคลงและร่าย หรือเพลงพื้นบ้านก็มิได้มีข้อกำหนดเกี่ยวกับการใช้คำครุ-ลหุ ทำให้ผู้ประพันธ์ไม่ได้สนใจการใช้คำในลักษณะนี้ในการแต่งคำประพันธ์ ต่อมาเมื่อมีการนำฉันท์มาแต่งวรรณกรรมไทย ปรากฏว่าลักษณะคำไทยไม่เอื้อต่อการนำมาแต่งฉันท์เพราะเป็นคำโดดเกิดปัญหาในเรื่องการหาคำที่มาใช้ให้ถูกต้องตามบัญญัติคำครุ-ลหุ จึงต้องมีการนำคำศัพท์บาลี-สันสกฤตมาใช้ในปริมาณมาก เพราะลักษณะคำบาลี-สันสกฤตประกอบด้วยเสียงคำครุ-ลหุมาก อีกทั้งยังสามารถประกอบรูปศัพท์ให้มีเสียงคำครุ-ลหุได้ตามต้องการอีกด้วย ดังนั้นจึงปรากฏให้เห็นว่ามีการใช้คำบาลี-สันสกฤตในวรรณกรรมประเภทฉันท์เป็นจำนวนมาก ซึ่งเป็นศัพท์ที่ต้องอาศัยความรู้จึงจะสามารถเข้าใจได้

เมื่อมาถึงในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 ลักษณะการใช้คำไทยและคำบาลี-สันสกฤตเปลี่ยนไปจากที่ปรากฏในวรรณกรรมประเภทฉันท์แต่เดิม กล่าวคือผู้ประพันธ์พยายามเลือกใช้คำไทยเพื่อแต่งวรรณกรรมประเภทฉันท์ในปริมาณที่มากขึ้น ในขณะเดียวกัน การใช้คำบาลี-สันสกฤตก็ยังคงมีปรากฏอยู่แต่ผู้ประพันธ์พยายามเลือกใช้ศัพท์ที่ผู้คนทั่วไปอ่านแล้วสามารถเข้าใจความหมายได้มากขึ้น

ในการศึกษาการใช้คำไทยและคำบาลี-สันสกฤตที่ปรากฏในวรรณกรรมประเภทฉันท์สมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 จะแบ่งเป็น 2 ประเด็นคือ

4.2.1.1 สาเหตุที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในลักษณะการใช้คำไทยและคำบาลี-สันสกฤต สาเหตุของความเปลี่ยนแปลงในเรื่องการใช้คำไทยและคำบาลี-สันสกฤตที่ปรากฏในวรรณกรรมประเภทฉันท์สมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 ซึ่งมีความแตกต่างจากการใช้คำไทยและคำบาลี-สันสกฤตในวรรณกรรมประเภทฉันท์ที่มีมาแต่เดิมอาจสันนิษฐานได้ 2 ประการดังนี้

ก. ผู้ที่แต่งฉันท์ได้มักจะต้องมีความรู้ทางอักษรศาสตร์สูง เพราะต้องรู้ศัพท์บาลี-สันสกฤต เป็นอย่างดี สามารถประกอบศัพท์ เพื่อให้ลงแบบคำครุ-ลหุในฉันท์แต่ละชนิดได้ ซึ่งผู้ที่มีความรู้ระดับนี้มักจะ เป็นนักปราชญ์ราชกวี ในด้านผู้อ่านส่วนใหญ่จะ เป็นผู้ที่มีความรู้ไม่สูงนัก จึงไม่สามารถอ่านฉันท์ออกได้ ทำให้การแต่งและอ่านฉันท์จำกัดอยู่ในวงแคบ

ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 การศึกษาทำให้การอ่านขยายตัว มีการนำฉันท์ไปแต่ง เผยแพร่ลงวารสารและหนังสือพิมพ์ทำให้ผู้ประพันธ์ต้อง เลือกใช้คำไทยในปริมาณมากขึ้น และใช้คำบาลี-สันสกฤตที่บุคคลทั่วไปคุ้น เคยเพื่อให้ผู้อ่านในระดับที่ เป็นราษฎรสามัญซึ่งไม่มีความรู้มากนักสามารถอ่านและ เข้าใจความหมายของคำที่ใช้ในวรรณกรรมประ เภทฉันท์ได้

ข. ผู้ประพันธ์รู้สึกว่าคนไทยน่าจะสามารถ เข้าใจความหมายของคำไทยในฐานะที่ตน เป็น เจ้าของภาษาได้ดี และสามารถแยกความหมายและความแตกต่างระหว่างศัพท์ที่มีความหมายใกล้ เคียงกันได้อย่างกระจ่างชัดและลึกซึ้ง ดังนั้นจึง เลือกใช้คำไทยในวรรณกรรม-ประ เภทฉันท์แต่ละ เรื่องในปริมาณมาก เพื่อให้สามารถสื่อความหมายได้ชัด เจน เข้าใจง่ายโดยที่ไม่ต้องอาศัยความรู้ด้านศัพท์มากนัก

4.2.1.2 ลักษณะการ เลือกใช้คำไทยหรือคำบาลีสันสกฤตกับ เนื้อความ

การ เลือกใช้คำไทยและคำบาลี-สันสกฤตในวรรณกรรมประ เภทฉันท์สมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 จะมีลักษณะปะปนกันไป มิได้มีการแยกให้ เด็ดขาดว่าใช้คำชนิดใดกับ เนื้อความประ เภทใด แต่ เมื่อ เปรียบ เทียบการใช้คำไทยและคำบาลี-สันสกฤตที่ปรากฏในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้นจะพบว่า ผู้ประพันธ์ฉันท์ในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้นจะใช้คำศัพท์บาลี-สันสกฤตในปริมาณมาก เพื่อช่วยให้สามารถแต่งฉันท์ได้ถูกต้องตามบัญญัติของคำครุ-ลหุ

ตัวอย่าง เช่น

© เสร็จสรรคโลหธนุนา- มอันชื่อสหัสภาร
ไวในสุภานฤปกันดาล รณพิรียชมไชย [44]

---

[44] พระมหาราชครูและคณะ, สมุทรโฆษคำฉันท์, พิมพ์ครั้งที่สาม (กรุง เทพมหานคร: กรมศิลปากร, 2523), หน้า 148.

© ขษณะอัฆรติเวลา อันธการา ก็ปรากฏ

อัพภฆณะนภดลบด บังทั้งทิศทศ อุบัติดล[45]

ฉันท์สองบทนี้ปรากฏอยู่ในเรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์ บทแรกเป็นสำนวนของพระมหาราชครูแต่งในสมัยอยุธยา ส่วนบทหลังเป็นพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงพระนิพนธ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ แสดงให้เห็นการใช้คำบาลี-สันสกฤตเป็นจำนวนมาก

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 ถึงแม้ว่าจะยังคงมีลักษณะการใช้คำไทยร่วมกับคำบาลี-สันสกฤตอยู่ก็จริง แต่สามารถสังเกตความเปลี่ยนแปลงบางประการที่เกิดขึ้นในการเลือกใช้คำไทยและคำบาลี-สันสกฤตในสมัยนี้ซึ่งมีความแตกต่างไปจากเดิมได้ชัดเจน โดยจะได้แบ่งการพิจารณาเป็น 2 ประเด็น ได้แก่ การใช้คำบาลี-สันสกฤต และการใช้คำไทย

ก. การใช้คำบาลี-สันสกฤต เมื่อสังเกตการใช้คำบาลี-สันสกฤตที่ปรากฏในวรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยนี้ จะพบว่าผู้ประพันธ์ส่วนใหญ่ยังคงนิยมใช้คำบาลี-สันสกฤตอย่างสม่ำเสมอซึ่งสามารถแบ่งออกเป็นสองลักษณะอย่างกว้าง ๆ ดังนี้

- การใช้คำบาลี-สันสกฤตของผู้ประพันธ์โดยทั่วไป การใช้คำบาลี-สันสกฤตอย่างแพรวพราวยังคงมีปรากฏอยู่ในวรรณกรรมประเภทฉันท์สมัยนี้อยู่บ้าง แต่มีปริมาณไม่มากเท่าสมัยอยุธยาและสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น กล่าวคือ มักจะปรากฏในเนื้อความเพียงบางตอน ซึ่งแบ่งได้เป็นสองกลุ่ม

กลุ่มแรกเป็นเนื้อความตอนที่เกี่ยวกับศาสนา สิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือพระมหากษัตริย์ มักปรากฏในรูปของบทประณามพจน์ บทสวดบูชาพระรัตนตรัยหรือเทพเจ้า บทเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์ และโอกาสที่ใช้ประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ เพื่อช่วยเสริมให้เนื้อความตอนนั้นแลดูขลัง ศักดิ์สิทธิ์ และมีท่วงทำนองที่เคร่งขรึม

---

[45] พระมหาราชครู และคณะ, สมุทรโฆษคำฉันท์, หน้า 215.

บทสรรเสริญพระรัตนตรัย

๏ ไหว้คุณองค์พระสุดตอนาวรณญาณ
ยอดศาสดาจารย์ มุนี
๏ อีกคุณสุนทรธรรมคัมภิรวิธี
พุทธพจน์ประชุมตรี ปิฎก[46]

บทสรรเสริญเทวดา

๏ เชี่ยวศรีกวีวิทยะวาท วุฒิศาสตร์วิเศษสาร
ล่ำสิ้นสกลศิลปการ พระประกอบประกาศผอง[47]

กลุ่มที่สอง เป็นเนื้อความตอนที่เกี่ยวกับสิ่งสวยงาม ความวิจิตร และการประดับตกแต่งต่าง ๆ มักปรากฏในรูปของบทชมหรือบทพรรณนา ได้แก่ บทชมบ้านเมือง โดยเฉพาะการชมปราสาทราชมณเฑียร บทชมเครื่องแต่งกาย และเครื่องประดับต่าง ๆ ผู้ประพันธ์จะเลือกใช้คำศัพท์บาลี-สันสกฤตมาก ๆ เพื่อให้ผู้อ่านเกิดความตื่นตาตื่นใจกับภาพที่เห็น

ตัวอย่าง บทชมปราสาทราชมณเฑียร

๏ ชั้นฉัตรสกาวทุกุลพัสตร์ รุจิรัตน์อลังการ
เขนยขนนระคนบุษปปาน รสทิพย์ประเทืองใจ[48]

ตัวอย่าง บทชมเครื่องแต่งกายและเครื่องประดับ

๏ ปลอดเปลื้องพระภูษณะพิพิธ วิรจิตตะพึงแสวง
อาภรณ์ดิลกกนกแสง มณิฉายกระจายเงา
๏ เหมหัตถะรัตนะวิสิษฐ์ ชวลิตพราย เพรา
อัมพรหรญพิมลเกา ศิกเลื่อมละลานตา[49]

---

[46]ชิต บุรทัต, สามัคคีเภทคำฉันท์, หน้า 1.

[47]ชิต บุรทัต, "สรรเสริญพระคเณศวร," ใน กวีนิพนธ์ของ ชิต บุรทัต, หน้า 9.

[48]พระยาศรีสุนทรโวหาร (ผัน สาลักษณ์), อิลราชคำฉันท์, หน้า 6.

[49]พระราชวงวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์, พระนลคำฉันท์, หน้า 58.

ถ้าพิจารณาจากวรรณกรรมประเภทฉันท์โดยทั่ว ๆ ไปเป็นส่วนรวมแล้ว จะเห็นว่ามีการเลือกใช้คำบาลี-สันสกฤตในปริมาณมากเพียงบางตอนเท่านั้น แต่ส่วนใหญ่ผู้ประพันธ์มักจะนิยมใช้คำศัพท์บาลี-สันสกฤตง่าย ๆ ซึ่งเป็นที่คุ้นหูของคนไทยแทนการใช้คำศัพท์บาลี-สันสกฤตมาก ๆ อย่างที่นิยมกันในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้น

ตัวอย่างการใช้คำบาลี-สันสกฤตง่าย ๆ

๏ เมตตาประชากรสโม- สรสุขสลาย เข็ญ
ทั่วรัฐมณฑลก็เย็น สิรราษฎร์สเริงรมย์[50]

- การใช้คำบาลี-สันสกฤตเฉพาะบุคคล นอกจากการใช้คำบาลี-สันสกฤตในลักษณะแรก ซึ่งพบโดยทั่วไปแล้ว ยังมีการเลือกใช้คำบาลี-สันสกฤตซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของผู้ประพันธ์แต่ละท่าน

ผู้ประพันธ์บางท่านนิยมใช้คำบาลี-สันสกฤตในปริมาณมาก และปรากฏอยู่ทั่วไปในผลงานของท่านเหล่านั้น เช่น เรื่องกฎาหกคำฉันท์ เรื่องมารวิไชยคำฉันท์ เป็นต้น

แต่ผู้ประพันธ์บางท่านนิยมแทรกคำบาลี-สันสกฤตเฉพาะตอนที่เห็นว่าจำเป็นเท่านั้น เช่น บทประณามพจน์ บทสวดบูชาเทวดา บทชมบ้านเมือง ดังได้กล่าวมาบ้างแล้วในข้างต้น เช่นผลงานของ นายชิต บุรทัต

วรรณกรรมคำฉันท์บางเรื่องในสมัยนี้เรื่องที่มีลักษณะเด่นเป็นพิเศษ ในด้านการใช้คำศัพท์บาลี-สันสกฤต คือ เรื่องพระนลคำฉันท์ จุดเด่นของการใช้ถ้อยคำในวรรณกรรมคำฉันท์เรื่องนี้คือ การนำคำศัพท์บาลี-สันสกฤตที่ใช้ในความหมายใดความหมายหนึ่งจากคำที่มีความหมายหลายอย่างในภาษาเดิม ซึ่งคนไทยไม่คุ้นเคยมาใช้ ทำให้คำบาลี-สันสกฤตที่ปรากฏในวรรณกรรมคำฉันท์เรื่องนี้มีความหมายและรูปคำอันแปลกตา และบางคำเป็นศัพท์ยาก นอกเหนือจากการใช้คำไทยและบาลี-สันสกฤตอย่างธรรมดาที่พบทั่วไปในวรรณกรรมคำฉันท์เรื่องนี้

---

[50] พระยาศรีสุนทรโวหาร (ผัน สาลักษณ), อิลราชคำฉันท์, หน้า 5.

ตัวอย่างการใช้คำศัพท์บาลี-สันสกฤตตามความหมายที่ใช้กันอยู่ทั่วไป

ดุรงค์ศึกดุรงค์ทรง พระจอมหงสะทรงขรรค์
กระเลียว เชียวและผ่านพ้น ธุสินธพะพาชี[51]

คำว่า "พาชี" หมายถึง นก

ตัวอย่างการใช้คำศัพท์บาลี-สันสกฤตตามความหมาย เฉพาะที่พระราชวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณทรงเลือกใช้

จำเราจะจับทวิชหมาย มุทุชีพพาชี
แล้วเราจะเผาะอคนี บ่มิหึงจะถึงใจ[52]

ตัวอย่างนี้มีการนำคำศัพท์ซึ่งมีความหมายว่านก มาใช้ในบทนี้หลายแห่ง และบางคำใช้ในความหมายที่แตกต่างจากความหมายที่บุคคลทั่วไปรู้จัก ได้แก่ คำว่า "พาชี" ปกติมีความหมายว่า ม้า แต่ในที่นี้ใช้ในความหมายว่านก เป็นการแผลงคำจากคำศัพท์ว่า "วาช" หมายถึงผู้ที่มีปีก ก็คือ นก และเติม อี ปัจจัย กลายเป็นคำว่า "พาชี"

ข. การใช้คำไทย สังเกตได้ว่าผู้ประพันธ์วรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 นิยมใช้คำไทยในวรรณกรรมของตนในปริมาณมากขึ้น

เมื่อพิจารณาถึงลักษณะการใช้คำไทยที่ปรากฏจะสามารถตั้งข้อสังเกตได้ดังนี้

ประการแรก ลักษณะเด่นของการใช้คำไทยในวรรณกรรมประเภทฉันท์ ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 คือ ผู้ประพันธ์สามารถเลือกใช้คำไทยที่มีเสียงและจังหวะสั้นยาวมาจัดลงแบบคำครุ-ลหุในฉันท์ชนิดต่าง ๆ ได้อย่างเหมาะสม ทำให้เกิดท่วงทำนองที่น่าฟัง นอกจากนี้ยังเป็นถ้อยคำที่มีความกระชับสามารถสื่อความหมายได้เด่นชัดดีมีความลึกซึ้ง สังเกตได้ว่าเนื้อความที่ปรากฏในวรรณกรรมประเภทฉันท์บางตอนแทบจะไม่มีคำบาลี-สันสกฤตมาปนเลย แต่ก็สามารถนำมาแต่งฉันท์ให้ลงจังหวะและมีความหมายได้ดีตามต้องการ เช่นเดียวกับการใช้คำบาลี-

---

[51]พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, เฉลิมพระเกียรติกษัตรีคำฉันท์, หน้า 61.

[52]พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 60.

สันสกฤต ผู้ประพันธ์ที่นิยมใช้คำไทยแต่งวรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยนี้และสามารถแต่งได้อย่างไพเราะ เช่น นายชิต บุรทัต พระยาอุปกิตศิลปสาร (นิ่ม กาญจนาชีวะ)

ตัวอย่างการใช้คำไทยที่สั้น กระชับและมีความหมายเด่นชัด

บชื่อสัตย์บมีใคร จะไว้ใจสมัครสมาน
จะเชี่ยวพิทยาชาญ ก็หมดเชิงจะชูตน
จะเป็นใหญ่จะได้ดี จะเป้นทีนิยมชน
เพราะมูลนายและฝูงคน ประจักษ์สัตย์และไว้ใจ...[53]

ก็เร้นกายสงบศัพท์ ระงับซ่อน ณ ทางคลา
ระวังตัวระแวงตา ขมึงมองเขม้นหมาย[54]

อีกประการหนึ่งที่น่าสังเกต คือ การนำคำไทยมาใช้แต่งบทโต้ตอบในบทละครพูดคำฉันท์ปกติผู้ประพันธ์นิยมใช้ฉันท์แต่งบทบรรยายหรือพรรณนาเป็นส่วนใหญ่ แต่ในสมัยนี้มีการนำฉันท์มาแต่งบทละครพูด สิ่งที่น่าสนใจ คือ คำพูดโต้ตอบที่ใช้ในบทละครมีลักษณะลำลอง เช่น การละประธานของประโยค การใช้คำอุทาน การใช้คำหยาบ เป็นต้น และเป็นสำนวนพูดปะปนอยู่มาก ทำให้บทละครพูดคำฉันท์ที่ปรากฏมีท่วงทำนองที่ไม่เป็นทางการนัก ซึ่งลักษณะเช่นนี้ไม่เคยมีปรากฏมาแต่เดิม

ตัวอย่างเช่น บทตัดพ้อต่อว่าแกมประชดประชันของพระนางจัณฑี

ศุภางค์ ช้าบอกว่าไปเดี๋ยวนี้ ไปเสียดี ๆ
หาไม่จะเกิดเคืองกัน
อราลี ไม่ไป
ศุภางค์ ต้องไปโดยพลัน
อราลี ไม่ไป
ศุภางค์ อย่าดัน

---

[53]พระยาอุปกิตศิลปสาร (นิ่ม กาญจนาชีวะ), คำประพันธ์บางเรื่อง (กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช, 2524), หน้า 58.

[54]ชิต บุรทัต, "เวทัพพะชาดกคำฉันท์," ใน กวีนิพนธ์บางเรื่องของ ชิต บุรทัต, หน้า 91.

อราลี ไม่ไป

ศุภางค์ เมื่ออยากอยู่นี

ก็จะให้อยู่กับที เฮ้ยออกมานี

ไว ๆ เข้าหวาอย่าช้า[55]

นี่เจ้ามิยอมรับ รสะรักนั้นฤจำ?

ตัวฉันจะเลวสา หะสะด้วยประการไฉน?[56]

การสังเกตจากลักษณะการใช้คำบาลี-สันสกฤตที่ปรากฏในวรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 พบว่า มีการเลือกใช้คำไทยในปริมาณมาก และคำบาลี-สันสกฤตจะใช้คำที่บุคคลทั่วไปสามารถเข้าใจความหมายได้ง่ายปะปนกันไปโดยอาศัยลักษณะเฉพาะของทั้งสองภาษาที่เอื้อต่อกัน กล่าวคือ คำไทยจะช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจเหตุการณ์และเข้าถึงอารมณ์ความรู้สึกเนื้อเรื่องได้ ในขณะที่คำบาลี-สันสกฤตจะช่วยเสริมรูปลักษณ์ของถ้อยคำให้งดงามและมีความสง่ายิ่งขึ้น การใช้คำไทยและคำบาลีสันกฤตในลักษณะดังกล่าวนี้มีผลให้คนส่วนหนึ่งมีมานะอยากแต่งฉันท์ เพราะเห็นตัวอย่างการใช้คำง่าย ๆ และมีความไพเราะที่ปรากฏในวรรณกรรมประเภทฉันท์ของผู้ประพันธ์ท่านต่าง ๆ นอกจากนี้ยังมีการเลือกใช้คำไทยและคำบาลี-สันสกฤตซึ่งเป็นลักษณะการใช้ถ้อยคำของแต่ละบุคคลอีกด้วย

---

[56]พระบาทสมเด็จพระมุงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, มัทนะพาธา, หน้า 29.

4.2.2 การเล่นคำ เนื่องจากคำประพันธ์ประเภทฉันท์เป็นคำประพันธ์ที่มีลักษณะพิเศษกว่าคำประพันธ์ประเภทอื่น กล่าวคือ มีการกำหนดตำแหน่งคำครุ-ลหุ จัดวางสลับกัน ในแต่ละวรรค บาทและบท ซึ่งเป็นลักษณะที่เอื้อต่อการเล่นคำ จึงเป็นผลให้เกิดความนิยมเล่นคำขึ้นในวรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 กันมาก สันนิษฐานว่าการเล่นคำนี้เกิดจากการทดลองแต่งของนักปราชญ์ราชกวีก่อน ปรากฏว่าได้ผลดี ภายหลังจึงเผยแพร่ไปสู่ราษฎรที่สนใจในทางการกวีได้แต่งตามกันอย่างแพร่หลาย ทำให้การเล่นคำกลายเป็นลักษณะเด่นของวรรณกรรมประเภทฉันท์ที่พบมากในสมัยนี้ การเล่นคำยังมีผลให้เกิดความนิยมใช้ฉันท์บางชนิดมากขึ้น เพราะมีลักษณะเอื้อต่อการเล่นคำ เช่น อินทรวงศ์ ประกอบด้วยคำครุ-ลหุ สลับกันสองคู่ มีจังหวะสะบัดสะบิ้ง เหมาะแก่การแต่งกลบท เป็นต้น

การเล่นคำในสมัยนี้มีหลายลักษณะ แต่วิธีการเล่นคำที่เด่น ๆ ซึ่งเป็นที่นิยมกันมาก ได้แก่ การเล่นคำซ้ำ การแต่งกระสวนประโยค และการแต่งกลบท นอกจากนี้ก็ยังมีการเล่นคำที่น่าสนใจในลักษณะอื่น ๆ อีก ซึ่งจะได้กล่าวถึงต่อไป

4.2.2.1 การเล่นคำซ้ำ การเล่นคำซ้ำนี้เป็นวิธีการเล่นคำอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นที่นิยมมากในวรรณกรรมประเภทฉันท์สมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 สังเกตได้จากการดัดแปลงวิธีการเล่นคำซ้ำให้มีแบบต่าง ๆ กันแสดงถึงความชำนาญของผู้ประพันธ์ การพิจารณาการเล่นคำซ้ำจะแบ่งเป็น 3 ประเด็น ได้แก่

ก. ตำแหน่งของการเล่นคำซ้ำ การเล่นคำซ้ำส่วนหนึ่งมีลักษณะเป็นการเล่นคำตามความพอใจของผู้ประพันธ์โดยไม่มีกฎเกณฑ์แน่นอนตายตัว แต่มุ่งเน้นที่การเล่นคำซ้ำอย่างแพรวพราวอันแสดงถึงความสามารถในการจัดวางคำในตำแหน่งที่เหมาะสม

ตัวอย่างเช่น

● ฉางเงินฉางทองเนกา ฉางรัตนมหา

ดิเรกเรียดราวสกล[57]

---

[57] หลวงธรรมาภิมณฑ์ (ถึก จิตรกถึก), กฎาหกคำฉันท์, หน้า 2.

แต่การเล่นคำอีกส่วนหนึ่งเกิดจากการที่ผู้ประพันธ์ได้ทดลองวางกฎเกณฑ์ในการเล่นคำซ้ำปรากฏว่าได้ผลดี มีความงามทั้งด้านเสียงและการจัดวางตำแหน่งของคำและเสียงหรืออาจจะเกิดจากความเคยชินของกวีที่จะมีการเล่นคำซ้ำเฉพาะตำแหน่งเสมอ ๆ จนทำให้กลายเป็นกฎเกณฑ์ขึ้นได้ การเล่นคำในลักษณะนี้มีปรากฏทั้งในตำแหน่งต้นวรรคและกลางวรรค แต่ตำแหน่งที่นิยมใช้กันมากและแต่งได้ง่ายคือ การเล่นคำซ้ำต้นวรรค มีทั้งวรรคหน้าและวรรคหลัง ซึ่งอาจจะเล่นคำซ้ำติดต่อกันไปครั้งละหลายบทก็ได้

ตัวอย่างเช่น

เชิงอรรถก็ชัดกระจะกระจ่าง บมิพรางฉงนชวน
เชิงความก็งามนยะขบวน ดุจภาพพินิจเห็น[58]

ทุขะอะโหพระมะทะนา พระมาตุวร,
พระจะมลายพระชิวะจร พระแม่ไฉน[59]

ส่วนการเล่นคำซ้ำกลางวรรคและท้ายวรรคซึ่งแต่งได้ยากกว่าก็มีให้เห็นเช่นเดียวกัน

ตัวอย่างเช่น

ขอให้พระเสวย สุขะเพลินเจริญศรี
สมดังพระฤดี ภยะแผ้วพระภูบาล[60]

กวีบางท่านอาจจะมีความสามารถเล่นคำซ้ำในตำแหน่งที่พิเศษไปกว่านี้ เช่น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่นคำซ้ำต้นบทและท้ายบท ซึ่งทรงเลือกใช้คำซ้ำได้เหมาะสม เพราะความตอนนี้เป็นคำสั่งของพระกาละทรรศินมีลักษณะเป็นการย้ำ

ตัวอย่างเช่น

ตามมาข้าจะนำไป; โสมะทัตไซร้
จงคอยกำกับตามมา.[61]

---

[58] ชิต บุรทัต, "สรรเสริญพระคเณศวร," ในกวีนิพนธ์บางเรื่องของชิต บุรทัต, หน้า 10.

[59] พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, มัทนะพาธา, หน้า 161.

[60] เรื่องเดียวกัน, หน้า 151.

[61] เรื่องเดียวกัน, หน้า 48.

การเล่นคำซ้ำที่แสดงความสามารถของผู้ประพันธ์อีกแบบหนึ่งคือ การกำหนดการเล่นคำซ้ำแบบคำเว้นคำทำให้มีคำซ้ำปรากฏในบทนั้นอย่างแพรวพราว

ตัวอย่างเช่น

๑ ถเกองสับประค้บแข่ง กะกูบแหย่งกระโจมพล
ขบวนรบขบวนขน ขบวนล้อมขบวนถลาย[62]

นอกจากนี้ยังมีการเล่นคำซ้ำในตำแหน่งท้ายวรรค ซึ่งมีลักษณะสะบัดสะบิ้ง แต่เนื่องจากมีลักษณะเป็นกลบท จึงจะนำไปกล่าวถึงรวมกับการแต่งกลบทต่อไป

ข. จำนวนคำที่ใช้เล่นคำซ้ำ จำนวนคำที่ใช้ในการเล่นคำซ้ำ มีตั้งแต่คำเดียวไปจนกระทั่งเป็นวลียาว ๆ สุดแท้แต่ผู้ประพันธ์จะสรรหาคำมาใช้ได้ ยิ่งใช้การซ้ำวลีที่ยาวเท่าใดก็ยิ่งเป็นการเพิ่มความยากลำบากในการแต่งซึ่งแสดงความสามารถของผู้ประพันธ์มากยิ่งขึ้นเท่านั้น

ตัวอย่างเช่น

๑ หลายปักษะหลายมาส บ่มิคลาดกระดานสกา
หลายปักษะหลายมา สะบ่ฟื้นบ่คืนพระองค์[63]

การเล่นคำซ้ำในลักษณะการนำคำซ้ำหลาย ๆ คำมาวางสลับกันก็มีปรากฏเช่นกัน

ตัวอย่างเช่น

๑ ไหนไหนก็ไปม้วย ผิจะม้วยก็ให้งาม
ใจงามประจำสาม ภพฮือระบือขจร[64]

การพลิกแพลงวิธีการเล่นคำซ้ำ วิธีการพลิกแพลงการเล่นคำซ้ำในวรรณกรรมประเภทฉันท์สมัยนี้คือ การเล่นคำล้อ ซึ่งมีลักษณะเป็นการซ้ำคำกลุ่มเดียวกัน แต่วางตำแหน่งสลับกันเป็นเชิงการเล่นคำและความหมายล้อกัน

---

[62]สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, เฉลิมพระเกียรติกษัตรีคำฉันท์, หน้า 60.

[63]พระราชวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 49.

[64]พระราชวรวงศ์เธอกรมหลวงพิชิตปรีชากร "ฉันท์เรื่องนางโสภณีกับรากษส," ใน ชุมนุมพระนิพนธ์กรมหลวงพิชิตปรีชากร, หน้า 251.

ตัวอย่าง เช่น

๏ นักคุมก็คุมนัก ครุโทษะผายผัน
อำนาจอำนวยมัน บริโภคผโลชา[65]
๏ ใครอื่นบ่ควรคู่ พระพธูพระภูธร
เธอศักดิ์เสมออร อรศักดิ์เสมอเธอ[66]

นอกจากการเล่นคำล้อเพียงไม่กี่คำหรือคำล้อเป็นวรรคแล้ว ยังมีการแสดงความสามารถในการนำคำซ้ำมาเล่นคำล้อกันหลาย ๆ บทติดต่อกันได้ยืดยาว โดยที่คำที่ใช้นั้นสื่อความหมายให้เป็นไปตามเนื้อเรื่องได้ดีอีกด้วย

ตัวอย่าง เช่น บทโต้คอบระหว่างสุเทษณ์เทพบุตรและนางมัทนา

สุเทษณ์. รักจริงมิจริงฤก็ไฉน อรไทยบ่แจ้งการ?
มัทนา รักจริงมิจริงก็สุระชาญ ชยะโปรดสถานใด?
สุเทษณ์ พี่รักและหวังวธุจะรัก และบทอดบทิ้งไป.
มัทนา พระรักสมัคณพระหทัย ฤจะทอดจะทิ้งเสีย?
สุเทษณ์ ความรักละเหี่ยอุระระทด เพราะมิอาจจะคลอเคลีย.
มัทนา ความรักระทดอุระละเหี่ย ฤจะหายเพราะเคลียคลอ?
สุเทษณ์ โอ้โอ๋กระไรนะมะทะนา บมิตอบพะจีพอ?
มัทนา โอ้โอ๋กระไรอะมระง้อ มะทะนามิพอดี!
สุเทษณ์ เสียแรงสุเทษณ์นะประดิพัทธ์ มะทะนาบเปรมปรีย์.
มัทนา แม้ข้าบเปรมปฺริยะฉนี้ ผิจะโปรดก็เสียแรง.
สุเทษณ์ โอ้รูปวิไลยะศุภะเลิด บมิควรจะใจแขง.
มัทนา โอ้รูปวิไลยะมละแรง ละก็จำจะแขงใจ.

---

[65] จำปี, "สุวชาติคำฉันท์," ไทยเขษม 2 (15 มิถุนายน 2468) : 307.

[66] พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, มัทนะพาธา, หน้า 23.

ความตอนนี้เป็นบทโต้ตอบในตอนที่นางมัทนาถูกบังคับให้มาเฝ้าสุเทษณ์ด้วยวิธีสะกดจิต และต้องตอบคำถามสุเทษณ์ แต่นางมิได้มีจิตใจรักใคร่สุเทษณ์ ดังนั้นเมื่อสุเทษณ์ขอความรักจากนาง นางจึงตอบเป็นเชิงขัดแย้ง และย้อนความที่สุเทษณ์ถามทั้งหมด จากตัวอย่างจะเห็นว่ามีการเล่นคำซ้ำหลายชนิด ได้แก่ การซ้ำคำเพียงบางคำ การซ้ำวลียาว ๆ การซ้ำคำหรือความสลับตำแหน่งกันเป็นเชิงเล่นคำล้อ การซ้ำคำสลับตำแหน่งคำซ้อน การซ้ำคำในตำแหน่งต้นวรรค กลางวรรคและท้ายวรรค ตลอดจนการซ้ำคำต้นบทและท้ายบทอีกด้วย แม้ว่าคำถามคำตอบส่วนใหญ่เป็นการซ้ำคำซ้ำความก็จริงแต่การวางตำแหน่งคำที่เหมาะสมกับเนื้อเรื่องทำให้สามารถสื่อความหมายได้ดีและแสดงถึงอัจฉริยภาพของผู้ประพันธ์อีกด้วย

การเล่นคำซ้ำนี้ส่วนใหญ่คำที่ใช้จะมีความหมายอย่างกว้างเป็นไปในเชิงเน้นหรือการซ้ำ ตัวอย่างเช่น

๑ ประจากนุชประดุจม้วย ก็เหตุด้วยกลีสิง
เพราะเหตุมีกลีอิง บำราศนางณะกลางดง[67]

ความในวรรคแรกและวรรคที่สองกับความในวรรคที่สามและวรรคสุดท้ายมีความหมายเหมือนกัน เป็นการอธิบายเหตุผลของพระนลในทำนองย้ำว่ากลีเป็นผู้ที่ทำให้พระองค์ต้องจากนางทมยันตี หรือไม่ก็มีความหมายในเชิงการแสดงปริมาณ หรือความหลากหลาย

ตัวอย่างเช่น

๑ แผ่นแผ่นประดับฝา ตละรูปก็สวยก็สม
ค่าแสนและหมื่นชม บมิจืดมิเจนมิจาง[68]

ความตอนนี้แสดงให้เห็นภาพเขียนเป็นจำนวนมากประดับอยู่บนผนังในวังของรากษส แต่การพิจารณาความหมายของคำซ้ำนี้ควรจะพิจารณาร่วมกับคำแวดล้อมด้วยจึงจะได้ความหมายที่ถูกต้องชัดเจน นอกจากนี้ยังมีการเล่นคำซ้ำบางกรณีมีลักษณะการเล่นความหมายเฉพาะคำซึ่งต้องพิจารณาเป็นพิเศษ

---

[67] พระราชวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 200.

[68] พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร. "ฉันท์เรื่องนางโสภณีกับรากษส," ในชุมนุมพระนิพนธ์กรมหลวงพิชิตปรีชากร, หน้า 240.

ตัวอย่างเช่น

สุเทษณ์. โอ้รูปวิไลยะศุภเลิศ บมิควรจะใจแขง

มัทนา. โอ้รูปวิไลยะมละแรง ละก็จำจะแขงใจ[69]

คำว่า "ใจแขง" กับ"แขงใจ" มีความหมายต่างกัน คำว่า "ใจแขง" ใช้เป็นคำวิเศษณ์ ในที่นี้หมายถึงนางมัทนา เป็นคนใจแข็ง แม้สุเทษณ์ง้องอนก็ไม่รู้สึกสงสาร ไม่ยอมรับรัก ส่วนคำว่า "แขงใจ" "เป็นคำกริยา นางมัทนาถือว่านางเป็นสตรีย่อมไม่มีกำลังต่อสู้แม้จะถูกสุเทษณ์บังคับ แต่นางก็จำเป็นต้อง "แขงใจ" หมายถึง ทำใจให้กล้าและเข้มแข็ง เพราะนางไม่ได้รักสุเทษณ์ และมีใจเด็ดเดี่ยวที่จะไม่ยอมรับรักคนที่นางไม่ได้รัก

4.2.2.2 การใช้กระสวนประโยค กระสวนประโยค หมายถึง การนำคำมาเรียบเรียงให้เป็นประโยคอย่างมีระบบ

การสวนประโยคที่พบในวรรณกรรมประเภทฉันท์เป็นพัฒนาการอีกขั้นหนึ่งของการเล่นคำ การเล่นคำในลักษณะนี้จะเป็นประโยคยาวกินความหลายวรรค มีการวางแบบแผนในการเล่นคำโดยอาศัยคำซ้ำเป็นหลักแล้วเลือกคำหรือความที่มีความหมายคล้ายกัน หรือความหมายต่างกันหรือตรงข้ามกัน เพื่อใช้อธิบาย เปรียบเทียบให้มีความหมายคล้อยตาม เป็นไปในทำนองเดียวกันหรือเปรียบเทียบให้มีความหมายตรงกันข้ามหรือขัดแย้งกัน

ตัวอย่างการใช้กระสวนประโยคเพื่ออธิบายหรือเปรียบเทียบความในทำนองเดียวกันหรือคล้อยตามกันอย่างมีเหตุผล

ตัวอย่างแรก

๏ ฉันใดพระองค์อรประเสริฐ สิริเลิศฌเหล่าหญิง

ฉันนั้นพระนลวิมลจริง สิริเลิศฌเหล่าชาย[70]

กระสวนประโยคคือ ฉันใดพระ.... สิริเลิศฌเหล่า...

ฉันนั้นพระ.... สิริเลิศฌเหล่า...

---

[69]พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, มัทนะพาธา, หน้า 23.

[70]พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 8.

ความตอนนี้นำความงามของพระนลและนางทมยันตีมาเปรียบเทียบเพื่อชี้ให้เห็นว่าต่างมีความเหมาะสมกันเป็นอย่างยิ่ง เพราะทั้งสององค์มีความงามเป็นเลิศเมื่อเทียบกับคนเพศเดียวกัน ผู้ประพันธ์ใช้คำว่า "ฉันใด...ฉันนั้น" แสดงให้เห็นความคล้อยตามกันอย่างมีเหตุผล

ตัวอย่างที่สอง

๏ ใครใครจะใคร่จรจรัล ณะวิทรรภะปราการ
มุ่งหน้าณมารคะประมาณ ทิศนั้นจะพลันคล
๏ ใครใครจะใคร่จรประเวศ ณะประเทศะโกศล
มุ่งหน้าณมารคะสถล ทิศนั้นจะพลันถึง[71]

กระสวนประโยค คือใครใครจะใคร่จร... ณะ
มุ่งหน้าณมารคะ... ทิศนั้นจะพลัน

ความตอนนี้พระนลชี้ทางให้นางทมยันตีว่าทางหนึ่งเป็นทางไปเมืองวิทรรภ์และอีกทางหนึ่งเป็นทางไปแคว้นโกศล การใช้กระสวนประโยคเพื่อชี้ให้เห็นทิศทางที่มีให้เลือกเดินทางไปสู่เมืองต่าง ๆ

ตัวอย่างที่สาม

๏ ใครยลเมื่อนั่งก็นั่งและดำริคนึง เร่งพิศก็เร่งพึง
หฤทัย
๏ ใครยลเมื่อนิทรก็อาจจะนิทร์หทยไป ใฝ่ฝันรำจวนใจ
ฤจาง
๏ ใครยลเมื่อยิ้มก็ยิ้มฤรู้สกลวาง ธนเล่หน้องนาง
จำนง[72]

การสวนประโยค คือ ใครยลเมื่อ.... ก็...

ความตอนนี้เป็นการชมความงามของนางโสภณี ซึ่งทำให้ผู้ที่ได้เห็นไม่ว่าในยามใดจะเกิดความหลงใหลเสน่ห์ของนางทั้งสิ้น

---

[71] พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 62.

[72] พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร, "ฉันท์เรื่องนางโสภณีกับรากษส," ในชุมนุมพระนิพนธ์กรมหลวงพิชิตปรีชากร, หน้า 233.

ตัวอย่างการใช้กระสวนประโยคเพื่อเปรียบเทียบความในทำนองขัดแย้งหรือตรงกันข้าม

ตัวอย่างแรก

๏ เลือกผัวคนอรเธอเสมอจิตพระเสือก หาทุกข์บ่ฉุกเกลือก

จะวาย

๏ ทิ้งผัวเทพอรเธอเสมอจิตสลาย ทิ้งสุขบ่ฉุกหมาย

สวรรค์[73]

การสวนประโยคคือ เลือกผัวคนอรเธอเสมอจิต.. หาทุกข์บ่ฉุก...

ทิ้งผัวเทพอรเธอเสมอจิต... ทิ้งสุขบ่ฉุก....

ความตอนนี้กลีโกรธนางทมยันตีที่เลือกพระนลไม่เลือกเทวดา ผู้ประพันธ์ใช้กระสวนประโยคที่มีความทำนองเดียวกันร่วมกับการใช้คำที่ขัดแย้งกัน ได้แก่คำว่า "เลือก" กับ "ทิ้ง" คำว่า "คน" กับ "เทพ" คำว่า "หาทุกข์"กับ"ทิ้งสุข" เพื่อเปรียบเทียบว่า การกระทำของนางทมยันตีเป็นสิ่งที่ไม่ถูกต้องในความคิดของกลี แสดงให้เห็นว่าแม้ว่ากระสวนประโยคจะเป็นการจัดแบบแผนประโยคไปในทำนองเดียวกัน แต่การรู้จักเลือกใช้คำจะทำให้ข้อความตอนนั้นมีความหมายเหมาะแก่บรรยากาศในเรื่องได้ดี

ตัวอย่างที่สอง

จักเชื่อก็เหลือเชื่อ จะมิเชื่อก็เหลือกลืน

ความรักประจักษ์ยืน ดุจทิพย์พยานตรง[74]

กระสวนประโยคคือ จักเชื่อก็เหลือ... จะมิเชื่อก็เหลือ ...

ความตอนนี้กล่าวถึงความสัมพันธ์ของหนุ่มสาวยามแรกรักซึ่งรักกันมากอย่างที่ไม่น่าจะเป็นไปได้ ผู้ประพันธ์ใช้คำว่า "จักเชื่อ" กับ "จะมิเชื่อ" แสดงความลังเลใจของผู้ที่พบเห็น เพราะในยามแรกรักทั้งคู่ก็รักใคร่กันอย่างดูดดื่ม แต่หลังจากแต่งงานต่างก็เอาแต่ใจตนจนถึงขั้นทะเลาะวิวาททำร้ายกันจนต้องหย่าขาดจากกัน

---

[73] พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, , หน้า 42.

[74] ชิต บุรทัต, "สละกันเพราะแต่งงาน," ในกวีนิพนธ์บางเรื่องของชิต บุรทัต, หน้า 190.

นอกจากนี้ยังมีการใช้กระสวนประโยคที่มีความยาวซึ่งใช้อธิบายความที่หลากหลาย โดยมีลักษณะของกระสวนประโยคเกือบทั้งบท ใช้ทุกบทโดยวางตำแหน่งของกระสวนประโยคสลับบทต่อบท หรือหลายบทติดต่อกันไป เช่น

ตัวอย่างแรก

บำรุงบิดามา- ตุระด้วยหทัยปรีย์
หากลูกและเมียมี ก็ถนอมประหนึ่งตน
การงานกระทำไป บ่มิยุ่งและสับสน
ข้อนี้แหละมงคล อติเรกอุดมดี
ให้ท่านณกาลควร และประพฤติ์สุธรรมศรี
อีกสงเคราะห์ญาติที่ ปฏิบัติบำเรอตน
กอบกรรมะอันไร้ ทุษกลัวและมัวมล
ข้อนี้แหละมงคล อติเรกอุดมดี[75]

กระสวนประโยคคือ ข้อนี้แหละมงคล อติเรกอุดมดี

ตัวอย่างที่สอง

๏ พระพายฎตะสากษิน ธเห็นสิ้น ณ แดนไตร
และเป็นยอดพยานใน พิภพนี้บ่มีปาน
๏ ผิแม้นข้าชล่าคิด ประทุฐจิตอนาจาร
พระพายเร่งมล้างปราณ มลายปลิดชีวิตตู
๏ พระอาทิตยะฤทธิ์เรื่อง ดำเนิรเบื้องอำพรผลู
ธเยี่ยมยอดโพยมดู พยานด้วยอุดมมาน
๏ ผิแม้นข้าชล่าคิด ประทุฐจิตอนาจาร
ระพีเร่งมล้างปราณ มลายปลิดชีวิตตู[76]

กระสวนประโยคคือ ผิแม้นข้าชล่าคิด ประทุฐจิตอนาจาร
... เร่งมล้างปราณ มลายปลิดชีวิตตู

---

[75] พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชนิพนธ์ร้อยเรื่อง, กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฎราชวิทยาลัย, 2524, หน้า 13-14 (หนังสือชุดฉลองครบ 100 ปี วันพระราชสมภพในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว จัดพิมพ์ 1 มกราคม 2524).

[76] พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 204.

ความตอนนี้นางทมยันตีกล่าวอัญเชิญเทพทั้งสามคือ พระพาย, พระอาทิตย์และพระจันทร์มาเป็นพยานความบริสุทธิ์ของนาง การใช้กระสวนประโยคเท่ากับเป็นการย้ำว่าถ้านางไม่ซื่อสัตย์ต่อพระนลก็ขอให้นางมีอันเป็นไป ย้ำเพื่อให้พระนลเชื่อคำสัตย์ของนาง

การใช้กระสวนประโยค นับว่าเป็นพัฒนาการด้านการเล่นคำอีกระดับหนึ่ง ซึ่งยากกว่าการเล่นคำธรรมดา แสดงถึงความสามารถของผู้ประพันธ์วรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยนี้ได้เป็นอย่างดี

4.2.2.3 การเล่นคำในลักษณะกลบท พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525 ได้อธิบายความหมายของคำว่า "กลบท"ไว้ว่า "คำประพันธ์ที่บัญญัติให้ใช้คำหรือสัมผัสเป็นชั้นเชิงยิ่งกว่าธรรมดา"[77] เมื่อสังเกตลักษณะกลบทที่ปรากฏในวรรณกรรมประเภทฉันท์จะพบว่าเป็นการเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะหรือสระและการเล่นคำซ้ำ "แต่ผู้ประพันธ์ได้เพิ่มเติมบัญญัติลักษณะบังคับลงไปเป็นพิเศษกว่าลักษณะบังคับที่มีอยู่เดิม หรือยักย้ายวิธีร้อยกรองโดยเรียงรูปคำพลิกแพลงเป็นกระบวนต่าง ๆ ให้ผิดแผกไปกว่าปกติ"[78]

การแต่งฉันท์ในลักษณะกลบทเป็นสิ่งที่ทำได้ยากยิ่ง เพราะฉันท์มีลักษณะบังคับเรื่องการใช้คำครุ-ลหุอยู่เดิมแล้ว ส่วนกลบทก็มีลักษณะบังคับเฉพาะเช่นกัน ดังนั้นการแต่งฉันท์เป็นกลบทอย่างสม่ำเสมอเรียงกันไปตลอดทุกบทจึงเป็นสิ่งที่กระทำได้ยากยิ่ง กลบทที่พบในวรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 จึงมีลักษณะเป็นการใช้แต่งแทรกเพียงบางตอนเพื่อประดับบทประพันธ์ให้มีรูปลักษณะอันวิจิตรยิ่งขึ้นเท่านั้น อีกประการหนึ่งการเล่นกลบททุกบทไปโดยตลอดจะทำให้ผู้ประพันธ์ไม่สามารถสื่อความหมายได้ถนัด เพราะกลบทมุ่งเสนอการเล่นคำมากกว่าการสื่อความหมาย แต่ถึงอย่างไรกลบทก็ยังคงเป็นแบบบัญญัติที่เหมาะกับรสนิยมของผู้ประพันธ์วรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 ซึ่งนิยมเล่นคำกันอย่างแพรวพราว เพื่อเป็นการอวดฝีมือ

---

[77] ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2525, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: อักษรเจริญทัศน์, 2530), หน้า 57.

[78] กำชัย ทองหล่อ, หลักภาษาไทย, พิมพ์ครั้งที่ 6 (กรุงเทพฯ: บำรุงสวสน์, 2525), หน้า 649.

กลบทเด่น ๆ ที่นิยมใช้ในวรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 มีดังนี้

<u>กลบทสะบัดสะบิ้ง</u> กลบทสะบัดสะบิ้งเป็นกลบทที่ได้รับความนิยมอย่างแพร่หลายที่สุดในสมัยนี้ มีปรากฏให้เห็นทั้งในบทประพันธ์ของกวีสำคัญ ๆ และบทประพันธ์ของนักประพันธ์โดยทั่ว ๆ ไป สันนิษฐานว่าแต่เดิมผู้ประพันธ์คงได้ทดลองแต่งกลบทชนิดนี้ตามอย่างกวีโบราณ[79] โดยอาศัยฉันทลักษณ์ของฉันท์บางชนิดเป็นเครื่องมือ เช่น อินทรวงศฉันท์ มีลักษณะการวางตำแหน่งคำครุ-ลหุ ดังนี้ ⏑⏑⏓ ⏑⏑⏓ ⏑⏑⏓ จะเห็นได้ว่าสี่คำในท้ายวรรคหลังจะใช้คำลหุ-ครุ สลับกัน ซึ่งมีลักษณะเอื้อต่อการแต่งกลบทชนิดนี้ ปรากฏว่าได้ผลดีจึงได้มีการแต่งกันอย่างแพร่หลาย และเมื่อมีความชำนาญเพิ่มขึ้น จึงได้นำลักษณะกลบทชนิดนี้ไปเล่นคำในส่วนอื่น ๆ ของบทที่มีตำแหน่งคำครุ-ลหุที่เหมาะสมที่จะแต่งเป็นกลบทได้ด้วย ได้แก่ ต้นวรรค กลางวรรค หรือแม้แต่การเล่นกลบทข้ามวรรค ล้อกันระหว่างวรรคหน้ากับวรรคหลังก็มีปรากฏ

ตัวอย่าง ลักษณะกลบทสะบัดสะบิ้งที่มีการซ้ำเสียงซ้ำพยางค์และซ้ำคำแต่งติดต่อกันหลายบท

๑ พักตร์พิมพะพริ้มเพรา พิศเศร้าบ่เบิกบ่บาน
ขุ่นข้นกมลมาลย์ มลหมางระคางระคาย
๒ เคยสรวลบ่สรวลสันต์ จิตชื้นระส่ำระสาย
แค้นคิดระคายหมาย มนแล้วก็แคล้วก็คลา[80]

ตัวอย่าง การใช้กลบทสะบัดสะบิ้งต้นวรรค กลางวรรค และเล่นกลบทข้ามวรรคล้อกัน

---

[79] อาทิเช่น สมเด็จพระมหาสมณะเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงพระนิพนธ์อินทรวงศ-ฉันท์เป็นกลบทสะบัดสะบิ้ง ปรากฏในตำราฉันท์วรรณพฤติและมาตราพฤติตอนหนึ่งว่า

๑ คือทรัพย์ก็มีเจ้า ธนะเฝ้าและวายแลขวน
ปกครองณของตน บมิวายระไวระวัง

(ตำราฉันท์วรรณพฤติและมาตราพฤติ หน้า 46)

[80] พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, <u>พระนลคำฉันท์</u>, หน้า 10.

พระอุเบกขาสมาน จิตให้เบิกบาน

บ่เสื่อมบ่สูญภักดี [81]

...ไข่มุกประดิษฐ์ระดะประดอย และประดับประดาดี [82]

๏ พ่ายเพราะภัยพะตัวและกลัวจะพลอย

พินาศชีพิตประดิษฐ์ประดอย ประเด็นขัด [83]

ข้อสังเกตประการหนึ่งของการเลือกใช้กลบทสะบัดสะยิ้งแต่งวรรณกรรมประเภทฉันท์คือ ผู้ประพันธ์นิยมใช้กลบทสะบัดสะบิ้งในคำพูดที่เป็นบทรำพึงรำพันหรือตัดพ้อต่อว่ากันระหว่างหญิงชาย ตัวอย่างเช่น บทตัดพ้อของสุเทษณ์

เช่นนั้นก็เชิญฟัง คนุกล่าวสิเนหะพจน์,
เจ้างามประเสริฐหมด ก็มิควรฤดีจะดำ...
นี่เจ้ามิยอมรับ รสะรักฉนั้นฤจำ?
ตัวฉันจะเลวสา หะสะด้วยประการไฉน? [84]

บทรำพึงของนางมัทนา

คราใดประสบเนตร์ ฤก็เราละร้อนและหนาว
เธอไกลก็ดูราว นภะไร้ตวันและเดือน
โอ้ว่า ณ ครานี้ แหละฤดีจะพ่ันจะเพือน
ด้วยรักกระทำเชือน ละฉนี้จะทำไฉน [85]

---

[81] พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, มัทนะพาธา, หน้า 7.

[82] ชิต บุรทัต, "ดรุณรำพึงคำฉันท์," ใน กวีนิพนธ์บางเรื่องของชิต บุรทัต, หน้า 140.

[83] ชิต บุรทัต, สามัคคีเภทคำฉันท์, หน้า 12.

[84] พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, มัทนะพาธา, หน้า 29.

[85] เรื่องเดียวกัน, หน้า 70.

กลบทรักร้อย กลบทชนิดนี้นิยมแต่งในกาพย์สุรางคนางค์ที่ใช้แต่งสลับกับฉันท์ มีลักษณะเป็นการเล่นคำซ้ำคู่กลางวรรค แต่ปรากฏไม่สม่ำเสมอทุกวรรค

ตัวอย่างเช่น

๏ จะรุ่ง ๆ เรือง จะฤา ๆ เลื่อง ทั่วแดน ๆ ดิน
ชูเชิด ๆ ยศ สมญาปรากฏ ทุก ๆ ธานินทร์
ขามเดชภูมินทร์ จอมจักรจักรพิน จักรพรรดิภูธร [86]

กลบทธงนำริ้ว กลบทชนิดนี้เป็นการเล่นคำซ้ำคู่ต้นวรรค แต่งได้ง่ายกว่ากลบทรักร้อย ผู้ประพันธ์นิยมแต่งกลบทชนิดนี้เฉพาะต้นวรรคแรกของบทหรือต้นวรรคหน้าเท่านั้น มิได้แต่งตลอดทุกวรรค

ตัวอย่างเช่น

๑ คล่ำคล่ำสำรถอลง- กตแก้วกำกง
ประกอบกนกแนมงอน

๑ ริ้วริ้วทิวธงสลอน ลิ่วลิ่วเล็งงอน
ก็เงื่อมสง่าโง้งงาม [87]

กลบทตะเข็บไต่ขอน กลบทชนิดนี้มีลักษณะการวางตำแหน่งคำครุ-ลหุสลับกันไปตลอดทั้งบท ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับการจัดวางตำแหน่งคำครุ-ลหุของอีทิสังฉันท์ ทำให้เกิดจังหวะกระแทกกระทั้นอันเกิดจากเสียงหนักเบาสลับกัน ผู้ประพันธ์นิยมใช้แต่งบทบริภาษเพราะมีลีลาที่แสดงความโกรธได้อย่างชัดเจนมาก

ตัวอย่างเช่น

ˇ ˌ ˇ ˌ ˇ ˌ ˇ ˌ ˇ
ˌ ˇ ˌ ˇ ˌ ˇ ˌ ˇ ˌ ˇ ˇ

เออฮู เหม่นะมึงชิช่างกระไร
ทุทาสสฤลฉะนี้ไฉน ก็มาเป็น
ศึก บ ถึงและมึงก็ยังมิเห็น
จะน้อยจะมากจะยากจะเย็น ประการใด [88]

---

[86] พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร), "ฉันท์กล่อมพระเสวตรวรรณ," ใน ชุมนุมฉันท์ดุษฎีสังเวย เล่ม 2, หน้า 30.

[87] พระยาศรีสุนทรโวหาร (ผัน สาลักษณ), อิลราชคำฉันท์, หน้า 34.

[88] ชิต บุรทัต, สามัคคีเภทคำฉันท์, หน้า 12.

กลบทอักษรบริพันธ์ กลบทชนิดนี้ เป็นการ เล่น เสียงพยัญชนะสามตัวท้ายวรรคหน้าล้อกับต้นวรรคหลังอย่างต่อ เนื่องกันไปทุกบท เมื่อนำมาแต่งฉันท์ซึ่งมีจังหวะอัน เกิดจากคำครุ-ลหุ จะทำให้มีทำนองที่ไพ เราะยิ่งขึ้น

ตัวอย่าง เช่น

๏ ประไพโฉดิมรกต ฉวีสดขจีสม
ขจายศรีมณีรมย์ มโนรถจรูญราย
๏ แจร่มรัตนะโค เมท เจริญเนตรวิ เศษฉาย
วิสุทธิฉานประพาลพราย ประไพ เพริศประ เสริฐสม
๏ ประสานสีมณีนา มะมุกดาอุรารมณ์
อุไรรัตน์จรัสชม จรูญช่วง เฉลิมใจ[89]

ความตอนนี้ เป็นการพรรณาภาพ เพชรพลอยอันมีค่า ผู้ประพันธ์ เลือกใช้ภุชงคประยาตฉันท์ ซึ่งมีลักษณะการวางตำแหน่งคำครุลหุดังนี้ ---ᴗ ---ᴗ เมื่อนำมาแต่ง เป็นกลบททำให้ เกิดมีจังหวะและ เสียงอันไพ เราะ เนื่องจากผู้ประพันธ์พยายาม เลือกใช้ เสียง พยัญชนะและ เสียงสระให้ตรงกัน เช่น "ประพาลพราย" กับ "ประไพ เพริศ" หรือ "วิ เศษฉาย" กับ "วิสุทธิฉาน" นอกจากนี้ภุชงคประยาตฉันท์ยังมีจำนวนคำในแต่ละวรรค เพียง ๖ คำ เท่านั้น เมื่อแต่ง เป็นกลบทจึงมีการ เล่น เสียง เล่นคำอย่างแพรวพราวไปหมด แสดงถึงความสามารถของผู้ประพันธ์ในการ เลือกใช้ฉันทลักษณะและคำได้อย่างสอดคล้องกันดี

นอกจากการนำกลบทอักษรบริพันธ์มาแต่ง เป็นกลบทขนาดยาวดังได้กล่าวไปแล้ว ยังมีการกลบทชนิดนี้มาแต่งแทรกในการ เล่น เสียงให้ เกิดความไพ เราะอีกด้วย

หนึ่งคือสุรีย์แจ่ม สุจรัสฌุมสวรรค์....[90]
...สะอาดน่านสะอ้านนัยน์ คะนึงน่าสนานสานต์[91]
ละ เลาะพ่องละล่องฟ้า จระฝ่าโพยมยล....[92]
เชลงคำ เฉลยไข พจีนัยผจงนำ[93]

---

[89] พระราชวรวงศ์ เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 102.
[90] พระบาทสม เด็จพระมงกุฎ เกล้า เจ้าอยู่หัว, มัทนะพาธา, หน้า 98.
[91] ชิต บุรทัต "เอก เขนกขฌ สระ," ในกวีนิพนธ์บาง เรื่องของชิต บุรทัต, หน้า 144.
[92] ชิต บุรทัต, "วัสสานฤดู," ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 132.
[93] ชิต บุรทัต, "สหลักษณ์," ใน เรื่อง เดียวกัน, หน้า 181.

นอกจากการเลือกแต่งกลบทแต่ละชนิดแล้ว ยังมีการแต่งกลบทในลักษณะที่เป็นการผสมผสานกลบทหลาย ๆ ชนิดเข้าด้วยกัน แสดงว่าผู้ประพันธ์ต้องมีความรู้และมีพรสวรรค์ในด้านนี้เป็นอย่างมาก

ตัวอย่างเช่น คำฉันท์ดุษฎีสังเวยกล่อมพระเสวตรวชิรพาหะของ หลวงธรรมาภิมณฑ์ (ถึก จิตรกถึก) ในตอนที่แต่งเป็นกาพย์สุรางคนางค์ มีลักษณะคล้ายการแต่งกลบทห้าชนิดสลับกัน ได้แก่กลบทอักษรบริพันธ์ กลบทรักร้อย กลบทนาคเกี่ยวกระวัติ กลบทสะบัดสะบิ้ง และกลบทนาคบริพันธ์

ลักษณะบังคับของกลบทแต่ละชนิดมีดังนี้

กลบทอักษรบริพันธ์ เป็นการเล่นเสียงพยัญชนะซ้ำกันสามคำ แต่ในเรื่องนี้มีเพียง 2 คำ เช่น "ใจหาญ"กับ "จิตเหี้ยม"

กลบทรักร้อย เป็นการเล่นคำซ้ำคู่กลางวรรค เช่น น่าหนาวหนาวทน

กลบทนาคเกี่ยวกระวัติ เล่นคำคู่ต่างวรรคล้อกันโดยการสลับตำแหน่งของคำ เช่น "ร้อนรุ่ม" กับ "รุ่มร้อน"

กลบทสะบัดสะบิ้ง เป็นการเล่นคำเป็นคู่ คำแรกกับคำที่สามเป็นพยางค์หรือคำเดียวกัน ส่วนคำที่สองและคำที่สี่มีพยัญชนะต้นเสียงเดียวกันเพียงอย่างเดียว เช่น น้ำฝนน้ำฟ้า

กลบทนาคบริพันธ์ ลักษณะการเล่นคำคล้ายกลบทสะบัดสะบิ้ง เช่น "พวกพราน" กับ "พวกไพร" แต่เป็นการเล่นคำเป็นคู่ต่างวรรคกัน ดังตัวอย่างต่อไปนี้

๑ มากหมู่พวกพราน พวกไพรใจหาญ จิตเหี้ยมราวี
ระวังลำบาก ลำบนยิ่งยาก ยากอยู่พนาลี
พนาไลยใครมี ใครมาปรานี ประนอมกลใด...
๒ น่าร้อนร้อนรุ่ม รุ่มร้อนอ้าวอุ้ม อื้ออบไพรสณฑ์
น้ำฝนน้ำฟ้า ฟ้าลั่นเฟือนหล้า ฝูงเหลือบร้ายรน
น่าหนาวหนาวทน ทนทุกข์ทังวล ทุกวันเวลา [94]

---

[94]หลวงธรรมาภิมณฑ์ (ถึก จิตรกถึก). "ฉันท์กล่อมพระเสวตรวชิรพาหะ," ใน ชุมนุมฉันท์ดุษฎีสังเวยเล่ม 2, หน้า 192.

การแต่งฉันท์ในลักษณะกลบทนี้นับว่าเป็นพัฒนาการขั้นสูงของการเล่นคำในวรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 แสดงให้เห็นถึงความนิยมและความชำนาญด้านการประพันธ์ฉันท์จนสามารถพลิกแพลงวิธีการแต่งฉันท์แบบต่าง ๆ ได้มากขึ้น

4.2.2.4 การเล่นคำซ้อน การเล่นคำซ้อนเป็นการเล่นคำแบบหนึ่งที่มีปรากฏในวรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 มีทั้งการเล่นคำซ้อนคำเดียวและการเล่นคำซ้อนหลายคำภายในบทเดียวกัน คำซ้อนที่ใช้นี้มีทั้งการเรียงคำชิดติดกันและห่างกัน

ตัวอย่างเช่น

๏ เสียยศและเสียมนหิรัญ ธนสรรพ์ก็เสียหาย
พลางเกลือกและกลิ้งสริรกาย ก็สยบสลบลง[95]

๏ เกลือกกลิ้วพื้นพสุธา จะเคล้าคลุกคมุกคมอม
เหลือบยุงแลบุ้งรบุจะตอม จะไต่กัดรังแกกวน[96]

ลักษณะการเล่นคำซ้อนที่น่าสนใจซึ่งพบในสมัยนี้คือ การเล่นคำซ้อนห่างกันมีปรากฏ 2 ลักษณะ ได้แก่

ลักษณะแรกเป็นการเล่นคำซ้อนแยกไว้ต่างวรรคกัน การเล่นคำซ้อนในลักษณะนี้มีประโยชน์ในแง่การเชื่อมข้อความต่างวรรคให้มีความต่อเนื่องกัน กล่าวคือตามปกติการแยกคำเพื่อใช้ต่างวรรคหรือต่างบทกัน ถือว่าเป็นข้อผิดพลาดอันสำคัญที่ไม่พึงปฏิบัติในการแต่งคำประพันธ์ แต่ในกรณีของการแต่งฉันท์ซึ่งเป็นเรื่องยาก กวีโบราณอนุโลมให้แยกคำใช้ต่างวรรคได้เพื่อที่จะสามารถใช้คำครุ-ลหุได้ตรงตามฉันทลักษณ์ ทำให้มีการแยกคำใช้ต่างวรรคกันโดยไม่ถือว่าเป็นเรื่องเสียหาย ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 ก็ยังคงมีลักษณะนี้ปรากฏใช้อยู่ แต่มีการนำคำซ้อนมาใช้ในกรณีการแยกคำกันมาก เพราะคำซ้อนเกิดจากการประสมคำที่มีความหมายสองคำเข้าด้วยกัน ถึงแม้ว่าจะนำมาใช้แยกกันแล้ว คำแต่ละคำก็ยังคงมีความหมายอยู่ เป็นการช่วยเชื่อมข้อความทั้งสองวรรคให้กลมกลืนกัน และมีความไพเราะยิ่งขึ้น การเล่นคำซ้อนแยกไว้ต่างวรรคกันนี้มีทั้งที่ปรากฏแห่งเดียวหรือหลายแห่งในบทเดียวกัน

---

[95] ชิต บุรทัต, "อิลลิสชาดก," ในกวีนิพนธ์บางเรื่องของ ชิต บุรทัต, หน้า 80.

[96] พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร), ชุมนุมฉันท์ดุษฎีสังเวย เล่ม 2, หน้า 54.

ตัวอย่างเช่น

๏ ขุ่นมนเคือง เรื่องนฤสาร
เช่นกะกุมาร ก่อนก็ระดม
เลิกสละแยก แตกคณะกลม
เกลียวบนิยม คบดุจเดิมฯ [97]

ความตอนนี้กล่าวถึงความแตกแยกของโอรสกษัตริย์ลิจฉวีอันเกิดจากการหลงเชื่อคำยุแหย่ของวัสสการพราหมณ์มีการแยกคำซ้อน 2 แห่ง คือ คำว่า "แตกแยก" และ "กลมเกลียว" ผู้ประพันธ์ได้สลับที่คำซ้อนเพื่อให้รูปคำที่ใช้มีลักษณะน่าสนใจยิ่งขึ้น เมื่อสังเกตจากวรรณกรมประเภทฉันท์สมัยนี้จะพบลักษณะการสลับที่คำซ้อนอยู่เสมอ แต่การสลับที่คำว่า "แตกแยก" ให้เป็น "แยกแตก" นี้เข้าใจว่าเกิดจากความจงใจของผู้ประพันธ์ที่ต้องการใช้คำสื่อความหมาย การใช้คำว่า "แยก" นำมาก่อนแสดงให้เห็นถึงความหวาดระแวงกันด้วยเรื่องไร้สาระในหมู่โอรสกษัตริย์ลิจฉวี ทำให้เกิดการแบ่งหมู่แบ่งเหล่าขึ้น ความระหองระแหงได้ทวีความรุนแรงจนถึงขีดสุด จึงได้เกิดการ "แตก" ซึ่งเป็นการแยกออกจากส่วนรวมโดยไม่สามารถประสานให้ดีได้อีก คำว่า "แยก" เป็นจุดเริ่มต้นของสถานการณ์ ส่วน "แตก" เป็นผลที่เกิดตามมาจากการ "แยก" การเลือกใช้คำสลับที่กันนี้ทำให้เห็นความเปลี่ยนแปลงของเหตุการณ์หนึ่งไปสู่เหตุการณ์หนึ่งซึ่งอ่านเนื้อเรื่องมาแล้ว เมื่ออ่านความตอนนี้ย่อมทำให้ผู้อ่านนึกเห็นภาพและเข้าใจเหตุการณ์ได้ดีขึ้น ส่วนคำว่า "กลมเกลียว" นั้นใช้ในความหมายตรงข้ามซึ่งช่วยเสริมความหมายของคำว่า "แตกแยก" โดยอธิบายว่าในที่สุดโอรสกษัตริย์ลิจฉวีก็เลิกกลมเกลียวกัน แต่แตกความสามัคคีกันหมด

ส่วนอีกลักษณะหนึ่งเป็นการเล่นคำซ้อนโดยมีคำอื่นคั่นกลาง คำที่ใช้คั่นกลางอาจจะใช้เพียงคำเดียวหรือหลายคำขึ้นอยู่กับความเหมาะสม การเล่นคำซ้อนลักษณะนี้เอื้อต่อการเล่นคำแบบอื่น เช่น การเล่นคำซ้อนโดยใช้กลบทสะบัดสะบิ้ง หรือการเล่นคำซ้อนโดยการซ้ำคำ เป็นต้น

---

[97] ชิต บุรทัต, สามัคคีเภทคำฉันท์, หน้า 29.

ตัวอย่างเช่น

๏ เคยขยันราชกรัณย์แข็งแรง กลับเปลี่ยนกลับแปลง
หยำเหยอะเลอะเหลวเลวทราม[98]

...พลม้าพลาหกผยอง ดุจล่องจะลอยสวรรค์[99]

การใช้คำอื่นมาคั่นคำซ้อนนี้ทำให้เกิดเสียงและจังหวะที่ไพเราะ การใช้คำซ้อนในลักษณะนี้จะมีความหมายอย่างไรขึ้นอยู่กับคำที่นำมาคั่นและคำแวดล้อม ส่วนใหญ่คำที่ใช้ประสมเป็นคำซ้อนจะมีความหมายในทำนองเดียวกันและช่วยเสริมความซึ่งกันและกัน

ตัวอย่างเช่น

๏ คลุกเคล้าคละโขลงคชอเนก อติเรกสะพรั่นไพร
แทรกเสียดแลเบียดจรคระไล บมิสดวกสดายเดิน

ความตอนนี้เป็นการพรรณาความลำบากในการดำรงชีวิตอยู่ในป่าของโขลงช้าง ในที่นี้ใช้คำว่า "แล" เป็นคำเชื่อมเพื่อแสดงให้เห็นว่า "เบียด" และ "เสียด" มีน้ำหนักความที่เสมอกันและช่วยเสริมความหมายซึ่งกันและกัน "เบียด" แสดงให้เห็นว่าช้างฝูงใหญ่ไปไหนเป็นโขลงย่อมต้องมีการเบียดแสดงให้เห็นความอึดอัดที่ต้องอยู่ร่วมกันเป็นหมู่มาก ขณะเดียวกันใช้คำว่า "เสียด" แสดงให้เห็นว่าเหตุที่ต้องเบียดเพราะมีที่แคบเพราะช้างเป็นสัตว์ตัวใหญ่และไปไหนมาไหนเป็นโขลง เมื่อเคลื่อนไหวแต่ละครั้งย่อมต้องเกิดการเสียดสี กระทบกระทั่งกัน อาการ "เบียด" และ "เสียด" ทำให้ช้างได้รับความรำคาญและลำบากยิ่ง

๏ จึงดาลประการหา ยนภาวอาดูร
เสียแดนไผทศูนย์ ยนศักดิ์เสื่อมนาน[100]

---

[98] พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, เฉลิมพระเกียรติกษัตรีคำฉันท์, หน้า 338.

[99] พระยาศรีสุนทรโวหาร (ผัน สาลักษณ), อิลราชคำฉันท์, หน้า 14.

[100] พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร), "ฉันท์กล่อมพระเสวตรสุวภาพรรณ," ใน ชุมนุมฉันท์ดุษฎีสังเวย เล่ม 2, หน้า 54.

ความตอนนี้เป็นการกล่าวถึงความหมายและกษัตริย์ลิจฉวี อันเกิดจากการแตกความสามัคคี ซึ่งมีผลให้ต้องเสียดินแดน ต้องสูญเสียยศศักดิ์ และเสื่อมเสียชื่อเสียงผู้ประพันธ์ได้เล่นคำซ้อนโดยมีคำอื่นคั่นกลางสองคำและยังเป็นการเล่นคำซ้อนสองคำได้แก่ คำว่า "ศูนย์เสีย" และเสื่อมศูนย์" ในลักษณะสลับที่กัน เพื่อให้สื่อความหมายได้ดียิ่งขึ้น นอกจากนี้แล้วผู้ประพันธ์ได้เลือกคำซ้อนได้เหมาะกับคำแวดล้อมซึ่งนำมาคั่น โดยใช้คำว่า "เสีย" กับคำว่า "แดนไผท" หมายถึงแผ่นดิน ใช้คำว่า "สูญ" กับคำว่ายศศักดิ์และใช้คำว่า "เสื่อม" กับคำว่า "นาม" ทั้งคำว่า "เสีย" "สูญ" และ "เสื่อม" เป็นคำที่มีความหมายในทางลบ แต่มีความหมายแตกต่างกันเล็กน้อย ซึ่งผู้ประพันธ์สามารถเลือกใช้ได้อย่างเหมาะสม คำว่า "เสีย" เหมาะที่จะใช้กับสิ่งที่มีตัวตนจับต้องได้ในที่นี้ใช้ว่า "เสียแดนไผท" แผ่นดินเป็นสิ่งที่มองเห็นจับต้องได้ต้องตกไปเป็นของศัตรู ส่วนคำว่า "สูญ" ใช้กับคำที่เป็นนามธรรม ในที่นี้ใช้ว่า "สูญยศศักดิ์" ซึ่งเป็นคำนิยมที่มนุษย์สมมติขึ้นว่าเป็นสิ่งดีงามที่ควรไขว่คว้าแสวงหา การ "สูญยศศักดิ์" เป็นผลมาจากการ "เสียแดนไผท" เพราะเมื่อกษัตริย์ลิจฉวีสูญเสียบ้านเมืองให้แก่ศัตรูย่อมสูญยศศักดิ์ด้วย เพราะอาจจะต้องเป็นกษัตริย์ภายใต้การปกครองของชนชาติอื่น เมืองอื่น หรืออาจถูกลงโทษประหารหรือเนรเทศซึ่งล้วนแต่เป็นสาเหตุให้สูญยศศักดิ์ทั้งสิ้น ส่วนคำสุดท้ายคือ "เสื่อมนาม" นั้นหมายถึงการเสียชื่อเสียง เพราะกษัตริย์ลิจฉวี เคยได้ชื่อว่ามีคุณธรรมด้านความสามัคคีเป็นเลิศ แต่มาหลงอุบายจนแตกแยกกันด้วยเรื่องไร้สาระเป็นผลให้ต้องเสียบ้านเมืองนับว่าเป็นความน่าอัปยศ ทำให้เสื่อมเสียชื่อเสียงเป็นอย่างยิ่ง และคำว่า "เสื่อมนาม" ยังแสดงนัยว่าเป็นความเปลี่ยนแปลงในด้านที่เลวลงต่ำลง

การเล่นคำซ้อนนับว่ามีประโยชน์ในแง่ฉันทลักษณ์และการเสริมความงามด้านจังหวะและเสียงของวรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยนี้ รวมทั้งผู้ประพันธ์ยังสามารถเลือกใช้คำซ้อนเพื่อสื่อความหมายได้อย่างลึกซึ้งอีกด้วย

4.2.2.5 การเล่นคำพ้อง คำพ้องคือคำที่มีรูปหรือเสียงเหมือนกันหรือต่างกัน แต่สื่อความหมายต่างกัน คำพ้องมี 3 ชนิดได้แก่ คำพ้องที่มีรูปคำเหมือนกันแต่มีเสียงต่างกัน คำพ้องที่มีเสียงเหมือนกันแต่รูปต่างกัน และคำพ้องที่มีทั้งรูปคำและเสียงเหมือนกันแต่มีความหมายต่างกัน

การเล่นคำพ้องที่ปรากฏในวรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 มีเพียงสองชนิดได้แก่ คำพ้องที่มีเสียงเหมือนกันแต่รูปคำต่างกัน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ตัวอย่าง เช่น

๑ ลูกบาศก์อุบาทว์แท้ นลแพ้บ่แผกบ่ผัน
หลายคืนและหลายวัน นิธิสิ้นและสินกษัย [101]

การ เรียนก็ เรียนและผิจะ เลียน คุรุได้ก็ควรปอง
ท่าทางจะทำดุจทำนอง คุรุได้ก็ควรทำ [102]
กาล เนืองก็ เนืองกา รณ่าระอาของ
เพื่อน เหย้า เพราะ เราปอง ทะ เลาะด่าและตีกัน [103]

คำพ้องที่มีทั้งรูปและ เสียง เหมือนกันแต่ความหมายต่างกัน

ตัวอย่าง เช่น

ตั้งตาและตั้งกมละตั้ง สตินิ่งพินิจชม
ภาพผาก็ผาสุกะภิรมย์ จิตระรื่นสราญ เพลิน [104]

เคยว่าบุรุษกล่าว วจะลวงยุพาและพา
ไปร่วมสิ เนหา บมิช้าก็ทอดก็ทิ้ง [105]

การ เล่นคำพ้องสามารถสื่อความหมายได้ต่างกัน ในกรณีที่ เป็นคำพ้องที่มีรูปคำที่ต่างกันต้องพิจารณาความหมายจากรูปคำหรือคำแวดล้อมจึงจะสามารถ เข้าใจความหมายได้

ตัวอย่าง เช่น

๒ ผกากรรณิการ์กุนท์ พิกุลกรุ่นกระหลบลม
พระพายชายรำพายชม รำ เพยชื่นกมลชน [106]

---

[101] พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 47

[102] เจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา), "ชิงสุกก่อนห่าม," ใน โคลงกลอนครู เทพ เล่ม 2, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุง เทพมหานคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2526), หน้า 75.

[103] ชิต บุรทัต, กวีนิพนธ์บาง เรื่องของ ชิต บุรทัต, หน้า 139.

[104] ชิต บุรทัต, ภาพที่หลับตา เห็น," ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 142.

[105] พระบาทสม เด็จพระมงกุฎ เกล้า เจ้าอยู่หัว, มัทนะพาธา, หน้า 69.

[106] พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 101.

เสียงที่พ้องกันคือ "กา" และ "การ์" แต่คำแรกคือผกา หมายถึง ดอกไม้ส่วนคำหลังคือ "กรรณิการ์" เป็นชื่อของดอกไม้ชนิดหนึ่ง เป็นการพรรณนาถึงดอกไม้ โดยทั่วไปและเอ่ยชื่อดอกไม้แต่ละชนิดเพื่อเป็นการขยายความ

ทั้งเคยเยาะเย้ยหยัน พระผู้พะว้าพะวง
ว่าเขานะเขลาคง จะบพ้นระอิดระอา [107]

เสียงที่พ้องกันคือ "เขา" และ "เขลา" คำแรกคือเขา หมายถึงผู้ชายทั้งหลาย ส่วนคำหลังคือ "เขลา" หมายถึงความโง่ ตอนนี้แสดงความคิดของนางมัทนาว่าเคยเยาะเย้ยผู้ชายที่ลุ่มหลงในความรักว่าเป็นคนโง่เขลา

ส่วนการพิจารณาความหมายของคำพ้องที่มีรูปคำเหมือนกัน แต่มีความหมายต่างกันต้องพิจารณาจากคำแวดล้อมเป็นสำคัญ

ตัวอย่างเช่น

๑ ปราการตระการกั้น บ่มิกั้นพระนลยง
แวดป้อมและล้อม ก็ประหนึ่งบ่มีตา [108]

คำพ้องรูปและเสียงกันคือคำว่า "การ" แต่สังเกตจากคำแวดล้อมจะพบว่าคำหนึ่งคือ ปราการ หมายถึง กำแพงสำหรับป้องกันการรุกราน ส่วนอีกคำหนึ่งคือ ตระการ หมายถึง งาม ผู้ประพันธ์ใช้คำว่า "ตระการ" อธิบายความงามของ "ปราการ" ด้วยการเล่นคำพ้องรูปพ้องเสียง

นอกจากนี้คำพ้องบางคำต้องอาศัยการพิจารณาจากช่วงต่อของเสียง [109] การเว้นจังหวะการอ่านออกเสียงได้ถูกต้องจะทำให้สามารถเห็นความหมายที่แตกต่างกันของคำพ้องชนิดนี้ได้

ตัวอย่างเช่น

๒ หวังพายุพาจร กลพายุพาไป
สู่ทิพย์สถานใน ภพหล้าสง่าทรง [110]

---

[107] พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, มัทนะพาธา, หน้า 69.

[108] พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 20.

[109] กาญจนา นาคสกุล, ระบบเสียงภาษาไทย, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 125.

[110] พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 22.

ความตอนนี้ต้องอ่านว่า หวังพา/ยุพา/จร กล/พายุ/พาไป จึงจะสื่อความหมายได้ตรงมีความหมายในเชิงเปรียบเทียบว่า จตุโลกบาลต่างต้องการพานางทมยันตีไปสู่วิมานของพระองค์ดุจลมพัดนางไป แสดงว่าต้องเป็นการเดินทางไปอย่างรวดเร็วด้วยอิทธิฤทธิ์ของเทวดา

การเล่นคำพ้องเป็นการนำคำที่มีเสียงพ้องกันและรูปพ้องกันมาเรียบเรียงให้มีเสียงคำซ้ำกันอย่างไพเราะและแต่ละคำล้วนมีความหมายแสดงว่าได้รับการเลือกสรรจากผู้ประพันธ์มาเป็นอย่างดี

4.2.2.๔ <u>การเลือกใช้ศัพท์</u> การเลือกใช้ศัพท์ที่ปรากฏในวรรณกรรมประเภทฉันท์สมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 มี 2 กลุ่ม ได้แก่ การเล่นคำที่มีความหมายใกล้เคียงกันและการหลากศัพท์

ก. การเล่นคำที่มีความหมายใกล้เคียงกัน การเล่นคำที่มีความหมายใกล้เคียงกันนี้มักปรากฏในตอนที่ผู้ประพันธ์ต้องการอธิบายภาพ เหตุการณ์ หรืออารมณ์ความรู้สึกบางอย่างเป็นพิเศษ การใช้คำที่มีความหมายใกล้เคียงกันหลายคำ จะช่วยอธิบายขยายความตอนนั้นได้กระจ่างชัดเจนยิ่งขึ้น บางตอนจะแสดงให้เห็นความเคลื่อนไหวหรือความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น บางตอนจะให้ความรู้สึกที่ใกล้เคียงกันแต่มีหลากหลายอารมณ์ เมื่อนำมาร่วมกันจะมีความหมายที่สมบูรณ์ สามารถมโนภาพในใจผู้อ่านได้

ตัวอย่าง เช่น

๏ แม้<u>กริ่ง</u><u>ประวิง</u>ใน หฤทัย <u>เชือนแช</u>
<u>พรึงพรั่น</u><u>ประหวั่น</u>แค บมิขันพนันดู [111]

ความตอนนี้พระนลท้าทายและเร่งเร้าพระบุษกรให้ยอมรับคำท้าพนันจากพระองค์ คำพูดของพระนลตอนนี้ใช้คำสบประมาทซึ่งเป็นคำที่แสดงให้เห็นความขลาดกลัวของพระบุษกรหลายคำ เพื่อยั่วยุพระบุษกรให้ยอมรับคำท้า คำทั้งหมดล้วนแสดงความขลาดได้แก่ "กริ่ง" คือนึกระแวงสงสัยว่าพระนลอาจจะมีอุบาย จึง "ประวิง"ในหฤทัย คือ ไม่ยอมตัดสินใจพยายามล่วงเวลาไว้ แสดงอาการ"เชื่อนแช" คือชักช้าเกลือกลอยู่ เพราะมีความ "พรึงพรั่นประหวั่นแค" คือหวั่นใจอยู่ว่าตนอาจแพ้พนันพระนล จึงไม่ยอมรับคำท้าพนัน คำที่ใช้ทั้งหมดแสดงถึงการสบประมาทอันรุนแรง เพื่อให้พระนลมีโอกาสได้เมืองคืนและยังแสดงให้เห็นความรู้สึกในส่วนลึกของ

---

[111] พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, <u>พระนลคำฉันท์</u>, หน้า 228.

พระนลว่าถ้ากลีไม่สิงพระองค์ พระบุษกรก็ไม่มีวันที่จะแย่งชิงราชสมบัติไปจากพระองค์ได้ เป็นอันขาด

๏ เจ้าจะหิวจะโหยจะโรยกำลัง จะเป็นไฉนและใครระวัง

พิทักษ์นาง[112]

ความตอนนี้แสดงความห่วงใยของพระนลที่มีต่อนางทมยันตีซึ่งต้องเดินป่าตัวคนเดียว ใช้คำว่า "หิว" "โหย" "โรยกำลัง" และให้เห็นอาการที่ต่อเนื่องกัน การเดินป่าย่อมไม่มีอาหารให้บริโภคเป็นเหตุให้เกิดความ "หิว" ผลจากความหิวคือความ "โหย" เกิดขึ้นจากความหิวแต่ไม่มีอาหารให้รับประทาน เมื่อ "หิว" และ "โหย" เป็นเวลานานย่อมเกิดอาการ "โรยกำลัง" คืออ่อนแรงลงทุกขณะ การใช้คำทั้งสามคำนี้แสดงให้เห็นถึงสภาพของนางทมยันตีเดินป่าได้ชัดเจนและเป็นภาพที่ชัดเจนอย่างยิ่งในความรู้สึกของพระนล ผู้ที่เคยเดินป่ามาแล้วและได้รับความยากลำบากอย่างสาหัส

๏ พิโรธโกรธขึ้งดึงดัน ไล่ที่มลงทันต์

อาลวาดกราดเกรียวอลเวง[113]

ความตอนนี้แสดงภาพช้างเผือกอาละวาด เพราะต้องจากป่ามาอยู่เมืองไม่คุ้นเคยกับผู้คนและสภาพการณ์ต่าง ๆ ทำให้เกิดอาการ "พิโรธโกรธขึ้ง" เห็นอะไรขวางหูขวางตา หมอควาญสั่งให้ทำอะไรก็ดื้อ "ดึงดัน" ไม่ยอมทำ แสดงความ "กราดเกรี้ยว" คือ โกรธอย่างรุนแรงและแสดงท่าทางออกมาทุกชนิดด้วยการ "อาลวาด" ไล่ที่มแทงผู้คนจนอลเวงปั่นป่วนไปหมด การใช้คำทั้งหมดได้แก่ "พิโรธ" "โกรธขึ้ง" "ดึงดัน" "อาละวาด" "กราดเกรี้ยว" ให้ภาพรวมของช้างยามโกรธได้ดี

---

[112] พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 125.

[113] พระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น), "ฉันท์กล่อมพระเสวตรรุจิราภาพรรณ," ใน ชุมนุมฉันท์ดุษฎีสังเวย เล่ม 2, หน้า 139.

ข. การหลากศัพท์ การหลากศัพท์นี้มีปรากฏในวรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 หลายเรื่อง เพื่อแสดงภูมิปัญญาของผู้ประพันธ์ในด้านความรู้เกี่ยวกับคำศัพท์ต่าง ๆ เป็นอย่างดี เป็นการประดับประดาคำประพันธ์ของตนให้วิจิตรด้วยศัพท์ต่าง ๆ ซึ่งมีความหมายอย่างเดียวกัน ยิ่งถ้าเป็นการนำศัพท์ที่มีความหมายอย่างเดียวกันมาเรียงไว้ในบทเดียวกันถือว่ามีความสามารถมาก

ตัวอย่าง เช่น

๑ แถวถัมภโครณสล้าง ระยะนางจรัลมี
ชลคูประตูวรบุรี ณระหว่างพระพารา
๑ เรียงป้อมและปักธุชระราย พิศค่ายก็แน่นหนา
เสาธงสถิตธวชมา รูตโบกสะบัดปลาย[114]

บทแรกกล่าวถึงเสาสามชนิด "ถัมภ" คือเสาใหญ่ "โครณ" คือเสาค่าย หรือเสาระเนียดและ "นางจรัล" คือ เสาระเบียงที่เรียงกันเป็นแถว

บทต่อมาเล่นคำว่า "ธง" ได้แก่ "ธุชะ" "ธง" และ "ธวช"

๑ จำเราจะจับทวิชหมาย มุทุชีพพาชี
แล้วเราจะเผาณะอคนี บ่มิหึงจะถึงใจ[115]

คำว่า "ทวิช" "มุทุชีพ" และ "พาชี" มีความหมายว่า นก

นอกจากนี้ยังมีการหลากศัพท์ที่ต่างออกไปในลักษณะที่อาจจะเป็นศัพท์ที่ใช้ในเรื่องเดียวกันหรือเป็นสิ่งที่มีความเกี่ยวข้องและอยู่ในประเภทเดียวกัน

---

[114] ชิต บุรทัต, สามัคคีเภทคำฉันท์, หน้า 5.

[115] พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 60.

ตัวอย่าง เช่น

๏ คาบนกคาบชุดคาบหิน กระแบงแก้วกระแบงดิน
นกสับนกโพรงทองปราย [116]

"คาบนก" "คาบชุด" "คาบหิน""กระแบงแก้ว""กระแบงดิน""นกสับ""นกโพรง" "ทองปราย" ล้วน เป็นชื่อปืนโบราณ

๏ สายถือสายง่องถ่อง เพรา คล้องสอดสาย เหา
งามทั้งพนังโกลนอาน [117]

"สายถือ""สายง่อง""สาย เหา""พนัง""โกลน""อาน" ล้วน เป็น เครื่องประดับม้า

อนึ่งยังมีความนิยมในการแสดงภูมิรู้ เกี่ยวกับคำศัพท์อีกอย่างหนึ่งซึ่งนิยมแต่งไว้ในบทพรรณนาได้แก่การให้ความรู้ เกี่ยวกับชื่อพืช ชื่อสัตว์ต่าง ๆ จึงได้นำมากล่าวถึงไว้ในที่นี้ด้วย เช่น

ตัวอย่าง เช่น

๏ วาฬมิคคะไล่มฤคล่า มฤคาริคำรน
โคไขระโกกะจรปน กปิแล่นส เริงไพร [118]

ความตอนนี้พรรณนาภาพสัตว์หลายชนิดได้แก่ "วาฬมิคคะ""คือ เสือโคร่ง "มฤค" คือกวาง "มฤคาริ" คือ เสือ "โค" คือวัว "โกกะ" คือสุนัขป่าและ "กปิ" คือลิง

๏ กรรณิการ์ผกาจำปาจำปี ตะไคร้ตะคร้อสมอสมี
แสม เจือ

๏ โมกมรุมมริดมะขวิดมะ เขือ มะขามระกำมะกล่ำมะ เกลือ
ก็ เกลื่อนไป [119]

---

[116] พระ เจ้าบรมวงศ์ เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, เฉลิมพระ เกียรติกษัตรีคำฉันท์, หน้า 160.

[117] ชิต บุรทัต, สามัคคี เภทคำฉันท์, หน้า 39.

[118] พระราชวรวงศ์ เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 84.

[119] เรื่องเดียวกัน, หน้า 122.

ความตอนนี้พรรณนาภาพไม้ดอกและไม้ผลต่าง ๆ ได้แก่ กรรณิการ์ จำปา จำปี ตะไคร้ ตะคร้อ สมอ แสม โมก มะรุม มะริด มะขวิด มะเขือ มะขาม ระกำ มะกล่ำและมะเกลือ

การเลือกใช้ศัพท์นี้แสดงให้เห็นถึงความสามารถของผู้ประพันธ์ในการนำศัพท์ต่าง ๆ ที่มีความหมายใกล้เคียงกันหรือความหมายอย่างเดียวกันมาเรียงไว้ในบทเดียวกันหรือจัดเป็นกลุ่มก้อนได้ซึ่งเป็นประโยชน์ในแง่สร้างมโนภาพในใจผู้อ่านและเป็นการให้ความรู้เกี่ยวกับศัพท์แปลก ๆ อีกด้วย

จากการสังเกตลักษณะการใช้คำทั้งหมด พบว่าวรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 มีการใช้คำไทยปะปนกับคำบาลีซึ่งเป็นศัพท์ที่คนทั่วไปเข้าใจความหมายได้ไม่ยากนัก อันเป็นผลมาจากการขยายวงการอ่านและการแต่งฉันท์ไปสู่ระดับประชาชน ศิลปะการใช้คำจะเน้นการเล่นคำให้มีรูปคำที่วิจิตรและการสื่อความหมายได้ตรงกับอารมณ์ความรู้สึกเพื่อสร้างจินตนาการให้เกิดขึ้นแก่ผู้อ่านเป็นสำคัญ

4.3 <u>การใช้สำนวนโวหาร</u> สำนวนโวหาร หมายถึง ถ้อยคำที่เรียบเรียงอย่างมีชั้นเชิงบรรจงเลือกสรรมาเพื่อให้กระทบอารมณ์ โดยเฉพาะการนำสำนวนโวหารมาใช้ในวรรณกรรมจะช่วยสร้างภาพพจน์และก่อให้เกิดจินตนาการต่าง ๆ ได้ดี ส่วนใหญ่การใช้สำนวนโวหารเป็นการใช้ภาษาในลักษณะพิเศษ ซึ่งมีความงดงามไพเราะและมีความลึกซึ้งกินใจ ถ้าแต่งได้ดีส่วนที่เป็นสำนวนโวหารนี้จะเป็นสิ่งที่ผู้คนคิดใจและจดจำกันได้มาก การใช้สำนวนโวหารที่ปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 มี 2 ลักษณะ ได้แก่

4.3.1 <u>การใช้สำนวนโวหารแนวบรรยายหรือพรรณา</u> การใช้สำนวนโวหารสื่อความหมายโดยตรงนี้มีลักษณะเป็นการอธิบายความอย่างตรงไปตรงมา เพื่อให้รายละเอียดอย่างชัดแจ้งโดยไม่ต้องอาศัยการเปรียบเทียบ มีการเลือกเฟ้นตกแต่งถ้อยคำอย่างไพเราะ หรือใช้คำที่เหมาะสมกับเนื้อความเพื่อให้ผู้อ่านเกิดความเข้าใจหรือเกิดมโนภาพที่แจ่มแจ้ง

ตัวอย่าง เช่น บทพรรณนาชมความสวยงามของบ้าน เศรษฐี

๏ อ่างแก้วบุษบาบานสลอน สฤษฎ์สระสาคร
และ เขื่อนขจิตรคีรี
๏ สรรสินธุวิสุทธใสสี เพี้ยนพรรณมณี
ผลึกพรรณลอก เลือนแล
๏ พรายวรรณวาลุกา เกลื่อนกระแส เลือนลบ เลงแปร
ประกายอุไรยับยับ
๏ วาริชจรสิงสุดนับ ว่ายสินธุวาบวับ
ละลอกละ เลื่อนไหว ๆ [120]

นอกจากนี้ยังมีการใช้สำนวนโวหารอีกแบบหนึ่ง เป็นการ เลือกใช้ถ้อยคำที่กะทัดรัด กระชับความ ใช้ถ้อยคำจำนวนไม่มากนักแต่กินความกว้างและลึกซึ้งสามารถก่อให้ เกิดมโนภาพที่แจ่มแจ้งได้ เช่น เดียวกัน

ตัวอย่าง เช่น การบรรยายสภาพความทุกข์และ เคราะห์กรรมที่นางทมยันตีได้รับอย่างกระชับรัดกุม

๏ พระผัวมีก็ลี้ร้าง พระญาติห่างบ่ เห็นใจ
มหายศก็หมดไป จะนอนนิ่งบ่ดัง เคย [121]

การบรรยายถึงกองทัพของพม่าที่มีพลมากจากการสัง เกตจากฝุ่นดินที่ฟุ้งกระจายและหญ้าที่ถูก เหยียบย่ำจนแหลก เรียบ

๏ พื้นระแหงแปลง เป็นธุลีผง หญ้าประลัยไร่พง
ย่ำ เหยียบแหลก เรียบลานตา [122]

---

[120] หลวงธรรมาภิมณฑ์ (ถึก จิตรกถึก), กฎาหกคำฉันท์, หน้า 2-3.

[121] พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 105.

[122] พระ เจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, เฉลิมพระ เกียรติกษัตรี-คำฉันท์, หน้า 174.

4.3.2 การใช้สำนวนโวหาร เปรียบ เทียบ การใช้สำนวนโวหาร เปรียบ เทียบนี้ เป็นที่นิยมใช้แต่งวรรณกรรมร้อยกรองกันมาก เพราะสามารถถ่ายทอดความนึกคิดที่ผู้ประพันธ์ต้องการ เสนอได้อย่างแจ่มชัดและลึกซึ้งกว่าการบรรยายหรือพรรณาความอย่างตรงไปตรงมา ดวงมน จิตรจำนงค์ ได้อธิบายลักษณะและจุดประสงค์ของการใช้สำนวนโวหาร เปรียบ เทียบไว้ว่า

> "ความ เปรียบ (imagery หรือ figure of speech) ก็คือลักษณะต่าง ๆ ที่ผู้ประพันธ์จงใจสร้างขึ้นให้ผิดแผกจากโครงสร้าง ความหมาย หรือการ เรียงลำดับของภาษาโดยปกติ จุดประสงค์ของการใช้ความ เปรียบคือการให้พลังและความสดใหม่ของการแสดงออกและ เพื่อให้ เกิดผลกระทบต่อการสร้างจินตนาภาพ (Image) จินตนภาพ เป็นปฏิกิริยาขั้นหนึ่งของผู้อ่าน ซึ่งจะนำไปสู่ปฏิริยาขั้นต่อไปคือ ความคิดอารมณ์สะ เทือนใจ และทัศนคติ จินตนภาพ เป็นสื่อชักนำความคิดและ เร้าอารมณ์สะ เทือนใจ กล่าวได้ว่าจินตนาการอาจปรากฏได้หลายรูป และแม้มีรูปต่างกันก็อาจก่อให้ เกิดอารมณ์สะ เทือนใจอย่าง เดียวกันได้ ลักษณะสำคัญของจินตนภาพก็คือพลังที่ก่ออารมณ์สะ เทือนใจ"[123]

4.3.2.1 ความ เปรียบแบบอุปมาและอุปลักษณ์ ความ เปรียบแบบอุปมา และอุปลักษณ์ เป็นการ เปรียบ เทียบที่มีลักษณะคล้ายคลึงกันกล่าวคือ เป็นการอธิบายลักษณะสิ่งหนึ่งโดยนำไป เปรียบ เทียบกับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง แต่ความ เปรียบแบบอุปมามักจะมีคำ เชื่อมปรากฏอยู่หน้าสิ่งที่นำมา เปรียบ เทียบ เสมอ เช่นคำว่า เหมือน ราว เล่ห์ ประหนึ่ง กล ปาน เป็นต้น ส่วนความ เปรียบแบบอุปลักษณ์จะปร ากฏในรูปของการนำสิ่งที่มา เปรียบ เทียบแทนสิ่งที่ต้องการ เปรียบหรือใช้คำว่า " เป็น"หรือ"คือ" เพื่อ เชื่อมโยงแสดงความสัมพันธ์ระหว่างลักษณะของสิ่งที่นำมา เปรียบ เทียบกันโดยไม่มีบุพบทคั่นดัง เช่นที่ปรา กฏในความ เปรียบแบบอุปมา ดังนั้นจึงจะได้กล่าวถึงความ เปรียบทั้งสองแบบนี้ควบคู่กันไป

เมื่อสัง เกตจากวรรณกรรมประ เภทฉันท์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 ความ เปรียบแบบอุปมามีปรากฏมากที่สุด เพราะ เป็นการ เปรียบ เทียบอย่างชัด เจน สามารถ เข้าใจความหมายและ เข้าถึงได้ง่าย

---

[123] ดวงมน จิตร์จำนงค์, สุนทรียภาพในภาษาไทย, หน้า 161-162.

ความเปรียบแบบอุปมาและอุปลักษณ์ที่มีลักษณะเด่น ซึ่งในวรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 มีปรากฏสองลักษณะคือ ความเปรียบที่มีมาจากชาติอื่นซึ่งมีวัฒนธรรมต่างกันลักษณะหนึ่ง กับความเปรียบที่เกิดจากความคิดสร้างสรรค์ของผู้ประพันธ์อีกลักษณะหนึ่ง ความเปรียบทั้งสองลักษณะนี้เป็นความเปรียบที่มีความแตกต่างจากที่เคยนิยมแต่งตาม ๆ กันมา

ความเปรียบซึ่งมีที่มาจากชาติอื่นนั้นมีทั้งความเปรียบแบบอินเดียและความเปรียบแบบตะวันตก โดยเฉพาะความเปรียบแบบตะวันตกมีใช้กันอย่างแพร่หลายมากในสมัยนี้ซึ่งเป็นผลมาจากการไปศึกษายังประเทศในยุโรปและนำแบบแผนวรรณกรรมเหล่านั้นมาใช้ ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้นในเรื่องการใช้ความเปรียบที่ปรากฏในวรรณกรรมประเภทฉันท์สมัยนี้ นอกจากนี้แล้วยังมีความเปรียบอีกส่วนหนึ่งเป็นผลจากการศึกษาวรรณคดีสันสกฤตทำให้มีการนำความเปรียบแบบอินเดียมาใช้ด้วย จึงปรากฏเป็นความเปรียบที่แปลกตา เพราะมีลักษณะเป็นความเปรียบของคนต่างวัฒนธรรม แต่ได้รับการเลือกเฟ้น ทำให้สามารถใช้เปรียบเทียบได้อย่างเหมาะสมและมีความไพเราะ

ตัวอย่างความเปรียบแบบอินเดีย

บทชมอุทยานของท้าววัดสราช

ที่นี้เคยพสุธาละมุนเพราะตฤณงาม ยิ่งดอกศิริรามระยับ,

อีกเคยเหมือนมรกตวิไลและก็ประดับ ปนโรยณพื้นขลับขจี;[124]

บทชมโฉมท้าววัดสราช

นี่เที่ยวเห็นพระดำเนิรประหนึ่งวรกรี ซับมันและช้ำมีสง่า;

นี่เที่ยวเห็นพระลิลาศและฟังพระวจนา ปานเมขกระหึ่มฟ้าคะนอง;[125]

---

[124] พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, ปริทรรศิกา, หน้า 87.

[125] เรื่องเดียวกัน, หน้า 140-141.

ตัวอย่างความเปรียบแบบตะวันตก

บทชมความงามของสตรี

สุดขำก็คือนยนะ เนตร ยุพ เรศและดำมัน
คมขาวน่ะดาวประดุจกัน วะวะวับประกายวาม
สองแก้มแฉล้มวิลยะหล่อ กละซ่อกุหลาบยาม
เผยแย้มพ เยียผิยละงาม มนะพึงตะลึงหลง
คราวเผย เฉลย เฉลาะยุบล พิศทนต์ฤราคี
ขัด เรียบระ เบียบและบมิมี ระยะร่องสลายรอย
เช่นทัดถะโกศละสลัก ฉลุลักษณ์เฉลาพลอย
ไข่มุกประดิษฐ์ระดะประดอย และประดับประดาดี[126]

ส่วนความเปรียบอีกลักษณะหนึ่ง เกิดขึ้นจากความนึกคิดและการสร้างสรรค์ของผู้ประพันธ์เอง โดยใช้วิธีการดัดแปลงสำนวนความเปรียบที่มีใช้กันอยู่แต่เดิมกับความเปรียบที่คิดแต่งขึ้นใหม่ ซึ่งสามารถใช้เปรียบได้อย่างเหมาะสม ก่อให้เกิดภาพพจน์และจินตนาการต่าง ๆ ได้ดีเช่นกัน ดังจะได้แยกอธิบายเป็น 2 ประเด็นได้แก่

ก. ความเปรียบที่ใช้วิธีดัดแปลงสำนวนความเปรียบที่มีใช้กันอยู่แต่เดิม ความเปรียบบางสำนวนต้นเค้ามาจากความเปรียบตามแนวขนบนิยมซึ่งมีลักษณะซ้ำซาก แต่ผู้ประพันธ์ดัดแปลงให้เป็นความเปรียบที่แปลกและมีความหมายที่เด่นชัดกว่าเดิม นอกจากนี้ความเปรียบบางสำนวนยังเป็นการนำคติความเชื่อด้านวรรณคดีบางอย่าง เช่น ความเชื่อเรื่องเทวดานำมาเปรียบเทียบได้อย่างเหมาะสม

ตัวอย่างเช่น

จันทร์ทองบ่ส่องแสง ศศิแห้งระทวยกรม
คือราหุมาอม ศศิพินทุลิ้นแรง
หม่องหมางเพราะร้างผัว สิริบัวสลัวแสง
อ้างว้างระคางแคลง จิตเศร้ากำเดาองค์...

---

[126] ชิต บุรทัต, "ดรุณรำพึงคำฉันท์," ในกวีนิพนธ์บางเรื่องของ ชิต บุรทัต, หน้า 140.

เปรียบปัทมีมี หสดีแสดงพาล

ขุดคุ้ยตลุยลาญ บุษกรก็ถอนโยน

ปัทมีบ่มีปัท มกระจัดกระจายโคลน

วายวอดตลอดโคน ผิวเง่าบ่เนาดิน[127]

เปรียบเทียบนางทมยันตี เหมือนดวงจันทร์ที่มีแสงนวลงาม แต่ยามที่นางมีทุกข์ก็จะหมองเศร้าหมดความงาม เหมือนกับดวงจันทร์ที่ถูกราหูมาอมไว้จนดวงจันทร์สิ้นแรง จะต่อสู้ให้พ้นจากการคุกคามของอสูรได้ ในตอนท้ายของความตอนนี้มีลักษณะความเปรียบเทียบแบบปุคลาธิษฐาน ตามความเชื่อว่าดวงจันทร์และราหูต่างเป็นเทวดาซึ่งเป็นปรปักษ์ต่อกัน จึงทำให้ราหูและดวงจันทร์แสดงบทบาทราวกับสิ่งมีชีวิต

ความเปรียบตอนต่อมายังเปรียบเทียบนางทมยันตีเป็นสระบัว ความงามของนางเปรียบได้กับดอกบัว ส่วนทุกข์อันเกิดจากการตรากตรำลำบากและพลัดพรากจากสวามีเป็นเหมือนช้างเกเรที่ทิ้งถอนดอกบัวที่ประดับสระบัวจนเหี่ยวเฉา ทำให้ความงามของนางสูญสลายไปสิ้น

ความเปรียบทั้งสองตอนนี้เป็นการเปรียบเทียบที่แปลกกว่าที่เคยนิยมแต่งกันแต่เดิม แต่ได้ความหมายลึกซึ้งกินใจ และสามารถถ่ายทอดเป็นภาพเปรียบให้เห็นได้อย่างชัดเจน

ตัวอย่างเช่น

คิดถึงประหนึ่งชีพ ประทุกลีบผะกาผึง

กามเทวะเตร่ตรึง ระติกลุ้มกุสุมศร

สลักอยู่มิรู้หลุด ดุระดุดฤดียอน

ตราบถึงกระลึงสมร และจะดับกระลับหรรษ์

เอื้องดรก็ศรทรง พระอนงคะเทวัญ

ชื่นชมระบมศัลย์ กุสุมามิอาทร[128]

ความตอนนี้เป็นบทครวญของมหายุวราชบุเรงนองทรงครวญถึงนางสนม ทรงคิดถึงนางเหมือนกับถูกศรดอกไม้ของพระกามเทพ ศรคิดแน่นไม่มีหลุดหาย เสียบแทงใจให้มีแต่ความ

---

[127] พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 130-131.

[128] พระยรมวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปประพันธ์พงศ์, เฉลิมพระเกียรติกษัตรีคำฉันท์, หน้า 331-332.

โศก เศร้า เพราะความคิดถึงนางอยู่ตลอด เวลา ความทุกข์นี้จะหมดไปได้ เมื่อได้พบและกอดนาง เท่านั้น ดังนั้น เมื่อพระองค์ทอดพระ เนตร เอื้องตรก็ไม่กล้าชม ด้วย เกรงว่าจะ เป็นศรของพระอนงค์ ซึ่งแผลง มาทำให้ เกิดความรักและ เป็นทุกข์โดยที่ดอกไม้นั้นก็มิได้คิดจะช่วย เหลือพระองค์

นับว่าสิ้น เสร็จกระแสสาร ประดุจสุรภิมาลย์
กรองมิชำนาญ มิน่าดู
แต่ยังคงคันธรสชู มนะคณะนร, ตรู
ธรรมบรมครู ประภาษไข[129]

การ เปรียบการแต่งคำฉันท์เหมือนการร้อยกรองดอกไม้ เป็นความ เปรียบที่มีปรากฏมา แต่โบราณ ซึ่ง เป็นความ เปรียบที่ เหมาะสม เพราะฉันท์ต้องอาศัยความสามารถในการ เลือกใช้ถ้อยคำอย่าง มาก แต่ผู้ประพันธ์ได้ดัดแปลงความโดยการถ่อมตนว่า แต่ดอกไม้ที่ตนร้อยนั้นไม่งาม เพราะผู้ประดิษฐ์ ขาดความชำนาญคือตนยังแต่งได้ไม่ดี แต่ก็ยัง เป็นผลงานที่มีคุณค่า เพราะ เนื้อหา เป็นธรรมะสอนใจ เฉก เช่นดอกไม้ที่ร้อยไม่งามแต่มีกลิ่นหอมชื่นใจ

ข. ความ เปรียบที่ เกิดจากความคิดสร้างสรรค์ ความ เปรียบในลักษณะนี้จะ เป็นความ เปรียบที่ผู้ประพันธ์คิดขึ้น เองและสามารถนำมา เปรียบ เทียบให้ เห็นภาพพจน์ได้อย่างชัด เจนดี ความ เปรียบในลักษณะนี้ส่วนใหญ่จะมี เนื้อหา เกี่ยวกับ เรื่องที่ใกล้ตัว ซึ่งมีความ เกี่ยวข้องในชีวิตประจำวันและ เรื่อง เกี่ยวกับธรรมชาติ

ความ เปรียบที่มี เนื้อหา เกี่ยวกับธรรมชาติก็พบมาก เนื่องจากผู้ประพันธ์ไทยมีความใกล้ชิดและชื่นชมธรรมชาติ สัง เกตได้จากการแต่งบทพรรณนาชมธรรมชาติ ซึ่งปรากฏในวรรณกรรมร้อยกรองแทบทุก เรื่อง ความ เปรียบที่มี เนื้อความ เกี่ยวกับธรรมชาติที่ปรากฏในวรรณกรรมประ เภทฉันท์สมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 มีหลายสำนวนที่ เปรียบ เทียบได้ดีและมี เหตุผลสามารถ แสดงให้ เห็นภาพที่งดงามหรือทำให้ เกิดอารมณ์ความรู้สึกคล้อยตามได้

---

[129] พระยาอุปกิตศิลปสาร (นิ่ม กาญจนาชีวะ), "คำฉันท์เทวธรรมบรรยาย," ในคำประพันธ์บาง เรื่อง, หน้า 91-92.

๏ ยามร้างสวามี ดุจศรีสุมาลัย
แผ่ผึ่งรำไพไอ กระอุเร้าก็เผาผกา [130]

เปรียบสภาพของนางทมยันตีซึ่ง เป็นหญิงงาม เหมือนกับดอกไม้ซึ่ง เป็นสิ่งสวยงามให้ความสดชื่นแก่โลกถูกนำไปผึ่งไว้กลางแดด ถูกแดด เผาจนร้อนระอุและคายน้ำมากจน เหี่ยว เฉา เหมือนสภาพของนางทมยันตีซึ่งถูกความทุกข์ครอบงำจิตใจจนกระทั่งหมดความแจ่มใส

๏ ข้อหนึ่งบควรกิจประมาท มนะชนกษัยจินต์
เปรียบปานศิลาณชลสิน ธุชำลักณปลักแปลง [131]

เปรียบใจและความคิดของคน เหมือนกับก้อนหินในน้ำ น้ำจะช่วยลวงตาทำให้รู้สึกว่าก้อนหินนั้นอยู่ตื้นและมีขนาดใหญ่ผิดจากความจริง ผู้ประพันธ์ต้องการ เตือนสติผู้อ่านไม่ให้ประมาทน้ำใจคน ซึ่งอาจไม่มีความจริงใจ ดุจหินใต้น้ำที่ลวงให้คน เข้าใจผิด มิหนำซ้ำยังจมปลักโคลนทำให้ดูยากขึ้นอีกด้วย

๏ พระผิวทองจะสองผัว ระบอบชั่วระบือชา
ประภามัยประไพตา สลายสัตย์สลัดศีล
๏ ทำนองธรรมบ่จำจิต จำนงคิดจะป่ายปีน
จะกล่าว เทียบก็ เปรียบมีน ผิขึ้นบกจะฟกกาย [132]

นางทมยันตีได้ชื่อว่า เป็นสตรีที่มีความซื่อสัตย์ต่อสวามี เป็นอย่างมาก การที่นางแจ้งข่าวสยุมพรใหม่แก่ท้าวฤตุบรรณ์ เท่ากับ เป็นการไม่รักษาวาจาสัตย์ และ เท่ากับ เป็นการทำผิดทำนองคลองธรรมย่อมถูกนินทาว่าร้ายและ เป็นบาปในลักษณะ เดียวกับธรรมชาติของปลาที่อาศัยอยู่ในน้ำ หากต้องขึ้นมาอยู่บนบกย่อมหายใจไม่ได้ ต้องทุรนทุรายดิ้นกระแด่วไปมา เนื่อตัวฟาดฟื้นจนฟกช้ำ และในที่สุดก็ต้องตาย เพราะขาดอากาศและความบอบช้ำนั้น

---

[130] พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 131.

[131] หลวงธรรมาภิมณฑ์ (ถึก จิตรกถึก), วินิศวานิชคำฉันท์, หน้า 49.

[132] พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 202.

นอกจากนี้ยังมีความ เปรียบที่แปลกตาในอีกลักษณะหนึ่ง คือการชมธรรมชาติโดย เปรียบเทียบกับความรู้สึก เกี่ยวกับการสงคราม เช่น ความกระหายสงคราม ความ เสียใจ เนื่องจากการแพ้สงคราม เป็นต้น การ เปรียบ เทียบวิธีนี้จะใช้ธรรมชาติ เพื่อสื่อแสดงอารมณ์ออกมามีปรากฏใน เรื่อง เฉลิมพระ เกียรติกษัตรีคำฉันท์ซึ่งนับว่า เป็นความคิดสร้างสรรค์ที่น่าสนใจ โดยมากบทชมธรรมชาติในลักษณะนี้จะนิยม เล่นคำหรือใช้ความ เปรียบแบบปุคลาธิษฐาน แต่ความ เปรียบแสดงแนว เทียบก็มีปรากฏหลายสำนวน และสามารถ เปรียบ เทียบได้ดี ดูแปลกตา

ตัวอย่าง เช่น

๏ ลมโยกกระโชกรุก กลบุกมหาพิรีย์
ตั้งหน้าจะราวี ปรราฐมิคลาดมิคลาย
๏ ฆมฆมมะฆมกลิ้ง ดูจยิงสินาดฉลาย
ปัจจนึกอานกตาย เพราะกระสุนละฆมละฆม..
๏ กาฝากไฉนฝึก ริ เกาะพฤกษ์ผนึกพะนา
เฉกไทไผทมหา ปุระอังวะตั้งสนาม...
๏ คราหนึ่แลศรีอยุท รยะดูจจะพฤกษะ เฉา
คร่าแผ่นไผท เรา ก็จะคร่ามิอย่ามิยอม
๏ ชบาแดงผิแสงโล หิตะโยธะ เยี้ยมพนอม
เถิดตายมิหมายออม ชิวะหมายมลายสยาม[133]

ความตอนนี้ เป็นความคิดคำนึงของพระ เจ้าตะ เบงชะ เวตี้แสดงความกระหายสงครามทุกอย่างที่ทอดพระ เนตรชวนให้นึกถึงการสงครามทั้งสิ้น เปรียบลมพัดกระโชกต้นไม้ เหมือนนักรบผู้กล้าหาญจำนวนมากตั้งหน้าจะโจมตีข้าศึก เสียงหล่นของมะฆมดังฆมฆม เหมือนกับ เสียงกระสุนปืนที่ยิงไปถูกข้าศึกตาย เห็นกาฝาก เหมือนกับกองทัพพม่าที่ตั้งทัพผนึกกันอย่างหนาแน่นดูจกาฝาก การสงครามครั้งนี้ไทยจะต้องเหมือนต้นไม้ที่ เที่ยว เฉา เพราะถูกถอนและ เป็นการแย่งชิงแผ่นดินที่พม่าจะไม่ยอม เลิกราไปก่อนด้วย สีแดงสดของดอกชบา เหมือนสีโลหิตของไพร่พลที่ เยี้ม เต็มภู เขา ฝ่ายพม่าจะยอม เสียไพร่พลแม้ว่าจะตายไปมากสัก เท่าใด เพื่อ เป้าหมายที่จะทำลายประ เทศสยามให้ได้ นอกจากนี้ยังมีการนำบทชมธรรมชาติที่มีทั้งการคร่ำครวญถึงนาง สลับกับการกล่าวถึงการศึกสลับกันไปได้อย่างน่าดูอีกด้วย

---

[133] พระ เจ้าบรมวงศ์ เธอ กรมพระนราธิประพันธ์พงศ์, เฉลิมพระ เกียรติกษัตรีคำฉันท์, หน้า 82-83.

4.3.2.2 ความเปรียบแบบอติพจน์ ความเปรียบเกินจริงนี้ถ้ามองตามความเป็นจริง อาจจะรู้สึกว่าเป็นสิ่งที่เหลือเชื่อ เหลือวิสัยที่จะเกิดขึ้นได้ เกิดขึ้นจากความตั้งใจของผู้ประพันธ์ ซึ่งต้องการเน้นน้ำหนักของถ้อยความ เพื่อการสร้างสรรค์ภาษาที่มีพลัง มีความหมายลึกซึ้งกินใจ สามารถก่อความสะเทือนอารมณ์ให้เกิดแก่ผู้อ่านได้เป็นอย่างดี

ความเปรียบเกินจริงที่พบในวรรณกรรมประเภทฉันท์สมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 มักเป็นโวหารที่ต้องการเน้นความรู้สึกบางอย่างเป็นพิเศษ เช่น โวหารรัก การแสดงความโศกเศร้าอาลัย การแสดงความเทิดทูนหรือเชิดชูสถาบันกษัตริย์ เป็นต้น

ตัวอย่าง การแสดงความเทิดทูนสถาบันกษัตริย์

๏ ตราบฟ้าหล้าล่มสูญสินธุ์ สาครศีขรินทร์
หมดจันทร์ตระวันดารา

๏ พระยศพระจงคงถา วรยิ่งกัลปา
วสานอย่าเศร้าเสื่อมสลาย[134]

แสดงถึงความจงรักภักดีของผู้ประพันธ์ที่มีต่อพระมหากษัตริย์เป็นอย่างมาก จึงถวายพระพรให้ทรงมีพระยศยืนนาน ไม่รู้จักเสื่อมสูญ

นอกจากนี้ยังมีการใช้ความเปรียบเกินจริงเพื่อแสดงภาพอันงดงามเป็นเลิศ แสดงความยิ่งใหญ่โอฬาร หรือเป็นการเน้นให้ตัวละครมีคุณลักษณะเด่นเป็นพิเศษ

ตัวอย่าง การเน้นความงามของสตรี

๏ ในฟ้าจะหาอรสุรางค์ ดูจนางก็ห่อนมี
ในดินจะหาอรยุพี กลนุชก็สุดหา

๏ ความงามณะสามภพเสนอ จะเสมอบ่มีมา
ทรามไวยประไพพรศุภา ผิวเห็นก็เปนบุญ[135]

---

[134] หลวงธรรมาภิมณฑ์ (ถึก จิตรกถึก), "ฉันท์กล่อมพระเสวศรวชิรพาหะ," ใน ชุมนุมฉันท์ดุษฎีสังเวย เล่ม 2, หน้า 191.

[135] พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 6.

ความตอนนี้เป็นการเน้นความงามของนางทมยันตีว่ามีความงามกว่าสตรีทุกนางที่มีในสามภพเป็นความเปรียบเทียบจริงที่แสดงให้เห็นว่านางต้องมีความงามเลิศ และความงามของนางนี้เองมีผลให้เทวดาต่างปรารถนาจะได้นางเป็นชายา เมื่อไม่สมหวังก็ตามแก้แค้นทำให้พระนลและนางทมยันตีต้องได้รับความเดือดร้อนอย่างแสนสาหัส

4.3.2.3 ความเปรียบแบบบุคลาธิษฐาน (personification) บุคลาธิษฐานคือความเปรียบที่สร้างธรรมชาติ วัตถุ หรือ นามธรรมให้มีตัวตน มีลักษณะ ความรู้สึกนึกคิดและแสดงพฤติกรรมราวกับเป็นมนุษย์

ความเปรียบในลักษณะบุคลาธิษฐานที่ปรากฏในวรรณกรรมประเภทฉันท์สมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 ส่วนใหญ่จะปรากฏในบทพรรณนาธรรมชาติ ซึ่งมีใช้สองลักษณะ

ลักษณะแรก ผู้ประพันธ์จะนำความเปรียบในลักษณะบุคลาธิษฐานนี้มาแทรกในความบางตอนสั้น ๆ เพื่อเสริมให้มีภาพพจน์ที่เด่นชัดขึ้น

ตัวอย่าง เช่น

ณ บางหมู่ก็ดูยอด ตลอดทอดและทิวยาว
ยะเยี่ยมเยี่ยงจะเคียงหาว พยักเย้ยโพยมยล[136]

ความตอนนี้เป็นการพรรณนาชมภูเขาสูงเทียมฟ้า การสร้างความเปรียบตอนนี้ให้เป็นบุคลาธิษฐาน ช่วยเสริมให้เห็นภาพความสูงของภูเขาที่สามารถจะพยักเพยิดเย้ยท้องฟ้าอวดว่าคนสูงเท่าเทียมกันได้ เพื่อสร้างภาพอันน่าตื่นตาตื่นใจ

๏ คระโครมครึกพิลึกครัน สินาลั่นนิตีงตึง
สทกขวัญประหวั่นหวึง ผวาโลกแสยงเยิ่น[137]

---

[136] ชิต บุรทัต, "ข้าพเจ้านั่งอยู่ชายทะเล," ในกวีนิพนธ์บางเรื่องของชิต บุรทัต, หน้า 137.

[137] พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, เฉลิมพระเกียรติกษัตรีคำฉันท์, หน้า 67.

ความตอนนี้ เปรียบ เสียงอึงอลของอาวุธและความคึกคักของ เหล่าทหารพม่าที่ดังสนั่นน่า เกรงขามว่าแม้แต่โลก เองก็ยังอดหวาดกลัวมิได้ แสดงให้ เห็นภาพของกองทัพใหญ่ ที่มีความพร้อม และมีไพร่พลมาก

ส่วนบุคลาธิษฐานที่ปรากฏอีกลักษณะหนึ่งนั้น ผู้ประพันธ์จะสร้างให้ธรรมชาติแสดงพฤติกรรมต่าง ๆ คล้อยตามความรู้สึกของตัวละคร เอกของ เรื่อง ซึ่งแสดงให้ เห็นสภาพจิตใจของตัวละครได้ดี

ตัวอย่าง เช่น

๑ ยามร้อนก็ เร่าสริระร้อน ทินกรบ่สงสาร
แผด เผาบ่ เบากิรณปาน กระอุไหม้มลายโรย
๒ ยาม เย็นก็ เยือกหทย เย็น หิม เปนลอองโปรย
ลมชายก็ เช่นอนิลโบย บุรถมระทมใจ[138]

ความตอนนี้ เป็นตอนที่นางทมยันตีต้อง เดินป่าแต่ผู้ เดียว ความลำบากตรากตรำและความทุกข์ใจที่ต้องพลัดพรากจากพระนลทำให้นางรู้สึกว่าธรรมชาติโหดร้ายคอยกระหน่ำซ้ำ เติมให้นางมีความทุกข์ เพิ่มมากขึ้น ไม่ว่าจะ เป็นแดดที่แผด เผาจนร้อนระอุ หรือลมพัดหนาว เยือก เย็น การสร้างธรรมชาติให้มีลักษณะ เป็นรูปธรรมนี้ทำให้ผู้อ่าน เกิดความรู้สึกสะ เทือนใจตามไปด้วย

นอกจากนี้ผู้ประพันธ์ยังมีวิธีสร้างให้ธรรมชาติแสดงพฤติกรรมหรือปฏิกิริยาโต้ตอบกับตัวละคร และให้ตัวละคร เอกพูดจาโต้ตอบกับธรรมชาติราวกับว่าธรรมชาติคือตัวละครตัวหนึ่ง นับว่า เป็นวิธีการถ่ายทอดอารมณ์ความรู้สึกของตัวละครออกมาได้อย่างแนบ เนียน และมีศิลปะ โดยมากนิยมแต่ง เป็นบทพรรณนาความรู้สึกขนาดยาว เพื่อที่จะสามารถบรรยายความรู้สึกของตัวละครได้อย่างแจ่มชัด

ตัวอย่าง เช่น บทคร่ำครวญแสดงความโศก เศร้าในการพลัดพรากจากผู้ เป็นที่รัก

๑ ผา เอยผิ เคยยลพระ พักตร นลศักดิ์สมศรี
เชิญแจ้งแถลงบทวิถี ทิศถิ่นนรินทร์จร
๑ อ้าไศละไอ้จล เศรษฐ์ ศิริ เชษฐะถาวร
ท่อนพร้องสนองพจนถอน ครุทุกขะทำงน

---

[138] พระราชวรวงศ์ เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 89.

๏ โอ้อาฒ์อนาถนฤปทิ้ง ดุจกลิ้งณะกลางหน
ภูผาบ่อาทรกมล และมิบอกยุบล เรา...
๏ อ้าศรีอโศกะตรุ เศรษฐ์ ภยะ เฉทฉวางพง
แม้นทราบยุบลพระนลทรง ภพผู้ประภากร
๏ จงช่วยอำนวยคุณแถลง ระบุแจงวิถีจร
ทางใดจะพบพระมหิธร ทุมบอกยุบล เรา
๏ ดูโศกอโศกจะมิระงับ ปริโศกบาง เบา
ท่านไชร้สถิตย์พนลำ เนา ก็บ่สมสมัญญา[139]

ความทั้งสองตอนนี้ เป็นบทครวญของนางทมยันตีถามถึงพระนลจากภู เขาและต้นอโศก แต่ภู เขาและต้นอโศกก็มิได้ช่วยตอบคำถามหรือให้ความกระจ่างแก่นาง บทครวญบทนี้ เป็นการมองภาพผ่านความรู้สึกของนางทมยันตีในยามโศก เศร้าจึงทำให้รู้สึกว่าธรรมชาติ เพิก เฉย แต่ตามความ เป็นจริง ธรรมชาติไม่สามารถสื่อสารกับนางได้ เยี่ยงมนุษย์ การสร้างปุคลาธิษฐานในลักษณะนี้ เพียงแต่ เป็นการ เสริมความรู้สึกของตัวละครให้ เด่นชัดขึ้น ทำให้ผู้อ่านซึ่ง เข้าใจชะตากรรมของนางทมยันตี เกิดความรู้สึก เห็นอก เห็นใจและพลอยโศก เศร้าไปกับนางด้วย

ตัวอย่าง บทชมธรรมชาติที่นำไป เปรียบกับความรู้สึกกระหายสงครามหรือความ เสียใจ อัน เกิดจากการพ่ายแพ้สงคราม

๏ เจ้านกนิ เอ่ยกละจะ เย้ย ฤจะ เอ่ย เฉลยไลม
คราศึกและคราภรมละโฆม สิจะซ้ำบสงสาร...
๏ ยิน เสียงดู เหว่าสุระกระ เสร่า กละ เหล่าภิบาลพยู
มามาแถลงพจนะพรู หสะนามสนองขาน
๏ ดูดู่ทิชากรสดับ ก็มิรับพระโองการ
บิน เฉยและ เลยสุขะสราญ และกระลับลำพองหยัน
๏ ทศทิศพระฤทธิ์ก็ระอา สกุณานิรามัญ
ฤาไทมิใยจะจำนัล ก็มิน้อยประนอมสนอง[140]

---

[139] เรื่อง เดียวกัน, หน้า 95.

[140] พระ เจ้าบรมวงศ์ เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, เฉลิมพระ เกียรติกษัตรีคำฉันท์, หน้า 88-90.

ความตอนนี้ เป็นบทชมนกของพระ เจ้าตะ เบงชะ เวตี๊ระหว่าง เดินทัพไปตีไทยซึ่งทรงได้ตอบกับนกราวกับ เป็นมนุษย์ในลักษณะ เดียวกับบทครวญของนางทมยันตี แต่นกไม่ เข้าใจ บินหนีไป พระ เจ้าตะ เบงชะ เวตี๊คิด เข้าข้างพระองค์ เองว่าสา เหตุที่นกขัดพระบรมราชโองการ อาจจะ เป็น เพราะ เป็นนกไทยจึงไม่ยอมอ่อนน้อมกับฝ่ายพม่า แสดงให้ เห็นจินตนาการของผู้ประพันธ์ที่สามารถนำความรู้สึกของตัวละครมา เชื่อมโยงกับสิ่งที่พบ เห็นได้อย่าง เหมาะสม เพื่อสร้างบรรยากาศใน เรื่อง

การใช้ความ เปรียบในลักษณะของปุคลาธิษฐานนี้นอกจากจะ เป็นการสร้างภาพพจน์ที่ เป็นรูปธรรมทำให้สื่อความ เข้าใจได้ดีขึ้นแล้วยังสามารถโน้มน้าวความรู้สึกของผู้อ่านให้คล้อยตามอารมณ์ของตัวละครและ เข้าถึงบรรยากาศในขณะนั้นได้ดียิ่งขึ้นอีกด้วย

ลักษณะการใช้สำนวนโวหารที่ปรากฏในวรรณกรรมประ เภทฉันท์สมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 พบว่ามีการใช้สำนวนโวหารบรรยายหรือพรรณนาที่แจ่มชัดสามารถสร้างจินตนภาพได้ดี ส่วนการใช้สำนวนโวหาร เปรียบ เทียบนั้น ผู้ประพันธ์นิยมใช้ความ เปรียบแบบอุปมามากที่สุด ซึ่งมีการใช้ความ เปรียบแปลกตาและสามารถสร้างภาพและอารมณ์ความรู้สึกให้ผู้อ่าน เกิดความคล้อยตามได้ดี

4.4 การสื่อความหมายของวรรณกรรมประ เภทฉันท์

เมื่อพิจารณาวรรณกรรมประ เภทฉันท์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 พบว่า นอกจากการ เลือกใช้ถ้อยคำอันประณีตงดงามแล้ว ถ้อยคำ เหล่านี้ยังมีความหมายสามารถถ่ายทอดจินตนาการและก่อให้ เกิดอารมณ์สะ เทือนใจแก่ผู้อ่านและผู้ฟังได้อย่างลึกซึ้งซึ่ง เป็นการสร้างสรรค์วรรณกรรมประ เภทฉันท์ในสมัยนี้ให้มีลักษณะ เป็นวรรณศิลป์โดยสมบูรณ์

ในการวิ เคราะห์การใช้ถ้อยคำกับการสื่อความหมายนี้จะได้พิจาณาถึงลักษณะ เด่นทั้งด้าน เสียง จังหวะและคำ ซึ่งมีความสัมพันธ์กัน เพราะ เมื่อนำมาใช้ประกอบกันแล้วจะช่วยให้สามารถสื่อความหมายได้อย่างชัด เจน ก่อให้ เกิดจินตนาการและอารมณ์สะ เทือนใจได้

การใช้ถ้อยคำ เพื่อสื่อความหมายนี้สามารถสื่อความหมายได้ 2 ลักษณะคือ การสื่อความหมาย เพื่อแสดงภาพหรือ เรื่องราวและการสื่อความหมาย เพื่อแสดงอารมณ์ความรู้สึกและบรรยากาศ

4.4.1 การสื่อความหมาย เพื่อแสดงภาพหรือ เรื่องราว ลักษณะดั้งเดิมของวรรณกรรมประ เภทฉันท์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 อย่างหนึ่งคือ ความสามารถของผู้ประพันธ์ใน การ เลือกสรรถ้อยคำ เพื่อถ่ายทอดภาพในใจของตนไปสู่ผู้อ่านทำให้ผู้อ่านสามารถนึกภาพนั้นได้ใน

ลักษณะใกล้เคียงที่สุด ไม่ว่าจะแสดงออกในลักษณะที่เป็นการพรรณนาหรือบรรยายภาพหรือเรื่องราวนั้นโดยตรง หรือการเปรียบเทียบซึ่งมีความหมายซับซ้อนก็ตาม การถ่ายทอดภาพในใจต้องอาศัยเสียงจังหวะ คำ ประกอบกันซึ่งมีอิทธิพลกระทบความรู้สึกของผู้อ่าน เพื่อให้สามารถรับรู้เข้าใจความหมายของเนื้อความนั้น จึงจะสามารถเกิดจินตนาการ นึกเห็นภาพได้ตามที่ผู้ประพันธ์ต้องการ การใช้ถ้อยคำเพื่อสื่อความหมายในลักษณะนี้มี 2 กรณี

กรณีแรกเป็นการสื่อความหมาย เพื่อแสดงให้เห็นภาพที่ปรากฏแก่สายตาในขณะนั้น อาจจะเป็นภาพนิ่งหรือภาพเคลื่อนไหว แต่ไม่มีความเปลี่ยนแปลงของเหตุการณ์ที่เชื่อมต่อเป็นเรื่องราว แต่มุ่งให้รายละเอียดของภาพอย่างชัดเจน โดยการพรรณนาหรือใช้ถ้อยคำสั้นกระทัดรัดแต่กินความกว้างและลึกซึ้ง

ตัวอย่างแรก

ชะเนตร์สนิธนิล	กะละนิลมณีศรี,
ยามแลชำเลืองมี	กิริยาประหนึ่งอาย;
เขางามประหนึ่งช่อ	วรวิชชุมาลย์ฉาย,
และหนังระยับลาย	กละเลื่อมประดับวาว;
ขนองสนิธดำ	ดุจะเขียนเขม่ายาว,
งามทรวงสอาดราว	หิมะตก ณ ยอดผา;
ยามเดิรก็งามยิ่ง	และจะวิ่งก็ยวนตา,
จริตกิริยา	กละสาวสุรางค์สวรรค์ [141]

ความตอนนี้เป็นบทชมความงามของกวาง ผู้ประพันธ์ใช้วิธีเปรียบเทียบเพื่อแสดงให้เห็นความงามของกวางในส่วนต่าง ๆ ได้แก่การเปรียบดวงตาเหมือนกับนิล เพราะดวงตาของสิ่งมีชีวิตจะมีน้ำหล่อเลี้ยงทำให้มีความแวววาวสดใส เปรียบได้กับนิลซึ่งมีความแวววาว เขาเหมือนสายฟ้า เพราะสายฟ้าแลบและเขากวางต่างมีลักษณะแตกแขนงออกไปคล้ายคลึงกัน ผู้ประพันธ์ได้เพิ่มเติมความสวยงามโดยเพิ่มความแวววาวเข้าไปด้วย ผนังเป็นมันระยับเหมือนกับประดับด้วยเลื่อม

---

[141] พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, มัทนะพาธา, หน้า 51.

มีประกายแวววาวเป็นการเปรียบเทียบที่ให้แสง หลังคำดุจเขม่าและมีจุดขาวแต้มที่อกเหมือนหิมะตกบนยอดเขา เป็นความเปรียบที่คนไทยสมัยนั้นไม่คุ้นเคยก็จริงแต่เป็นความเปรียบที่ให้สีสันที่ตัดกันอย่างเด่นชัด นอกจากนี้ยังเปรียบกิริยาอาการของกวางเหมือนสตรี ซึ่งเป็นการเปรียบที่เห็นภาพเพราะกวางยามถูกไล่ว่าย่อมมีความกลัวจึงต้องแอบซำเลืองไม่กล้ามองผู้ล่าตรงๆทำให้ดูเหมือนกับสตรียามเขินอาย ถ้ามองในอีกแง่หนึ่งการวิ่ง ๆ หยุด ๆ และหันมาซำเลืองดูผู้ล่าบ่อย ๆ เป็นกิริยาที่ยั่วยวนให้เกิดความกระหายอยากล่ากวางมากยิ่งขึ้น จากเนื้อความทั้งหมดจะเห็นได้ว่ามีการใช้คำที่มีความหมายในเชิงเปรียบเทียบเพื่อให้ภาพที่งดงามมีทั้งแสงสีและความเคลื่อนไหว

ตัวอย่างที่สอง

๑ สามยอดตลอดระยะระยับ วะวะวับสลับพรรณ
ช่อฟ้าตระการกละจะหยัน นะเยาะยั่วทิฆัมพร
๑ บราลีพิลาศศุภจรูญ นภศูลประภัสสร
หางหงส์ผจงพิจิตรงอน ดุจภวักนภาลัย [142]

ความตอนนี้พรรณนาภาพประสาทราชมณเฑียรของพระเจ้าอชาตศัตรู มีลักษณะเป็นปราสาทสามยอด ประดับกระจกสีแวววาวเล่นแสงแดด มีช่อฟ้า บราลี นภศูลและหางหงส์ประดับ ผู้ประพันธ์ได้ใช้ความเปรียบแบบปุคลาธิษฐานเพื่อสร้างภาพให้เด่นชัดขึ้น ได้แก่ ภาพช่อฟ้าที่งามราวกับจะยั่วฟ้าเพื่ออวดความงามของมัน หรือหางหงส์ที่งอนช้อยให้ความรู้สึกราวกับว่าทำท่ากวักเรียกฟ้าให้มอง การใช้ความเปรียบแม้จะไม่ใช่ความเป็นจริง แต่สามารถให้ภาพจน์ที่งดงามและสามารถสร้างภาพในจินตนาการของผู้อ่านได้ดี

ตัวอย่างที่สาม

๑ ถึงช่องประลองรบ ระกะศพอนาร์ถใจ
กลิ้งกลาดระดาษไพร ฉวเหน้าอนาถา
๑ หมาแร้งสิแย่งฟัด ก็กระจัดกระจายดา
เหม็นคดฉะอีดตา ตละเยี่ยมสุสานสยอง

---

[142] ชิต บุรทัต, สามัคคีเภทคำฉันท์, หน้า 4.

⊙ ทรากม้าและซากช้าง สิสล้างละโทรมฟอง
ทรากพม่าระเมอมอง คะมุทวายยะข่ายถลน
⊙ คงทีบผิทางลอด ละก็ฟอดอศุภคน
กลิ้งเกลื่อน ณเผือนยล ละสยดสยองภัย [143]

ความตอนนี้เป็นการพรรณาภาพบริเวณสนามรบ

ผู้ประพันธ์ใช้วิธีประพันธ์โดยการพรรณาให้รายละเอียด นอกจากจะมีศพมนุษย์นอนตายกลิ้งเต็มไปทั่วแล้ว มีทั้งศพชาวพม่า ขมุ ทวาย ยะไข่ เพราะพม่าเกณฑ์คนมารบจากหลายเมือง ยังมีซากช้างและม้าซึ่งเป็นพาหนะนอนตายอยู่ด้วย ศพทุกศพอยู่ในสภาพขึ้นอืด ส่งกลิ่นเหม็นคละคลุ้ง เนื่องจากตายมาเป็นเวลานาน ทั้งหมาและแร้งค่างแย่งกินศพจนกระจัดกระจายเต็มไปหมด เหมือนกับเข้าไปในสุสาน การบรรยายจนละเอียดทำให้เห็นภาพคนและสัตว์ตายมากมายเกลือนกลาดทำให้เกิดความรู้สึกขยะแขยงและหวาดกลัว ผู้ประพันธ์เลือกใช้คำที่มีแสดงให้เห็นปริมาณคนตายจำนวนมาก ได้แก่ กลิ้งกลาด ระดาษ กลิ้งเกลื่อน ใช้คำบรรยายสภาพศพให้น่าขยะแขยง ได้แก่ ฉวะเหน้าอนาถา กระจัดกระจายดา เหม็นคลี ฉะอืดตา โทรมพอง ทรากถลน ฟอด การเลือกใช้คำที่มีความหมายและความรู้สึกเหล่านี้ทำให้ดูภาพรวมที่น่าสยดสยองน่าอนาถใจ แม้ว่าภาพนี้จะมิใช่ภาพที่งดงาม แต่ก็มีผลทำให้เกิดความสะเทือนอารมณ์ซึ่งเป็นลักษณะของวรรณศิลป์อย่างหนึ่ง

ส่วนอีกกรณีหนึ่งเป็นการสื่อความหมายเพื่อบรรยายเรื่องราว ซึ่งประกอบด้วยเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่มีความเปลี่ยนแปลงไปตามเนื้อเรื่อง และมีการดำเนินเหตุการณ์ที่เชื่อมต่อกัน โดยมากมักเป็นภาพเคลื่อนไหว

ตัวอย่างแรก

เสียงค่อยและถ้อยพ่น พิษบ่นบ่แรงงาน
ยิ่งดังกระทั่งดาล ทุษแดก็แหวเสียง [144]

---

[143] พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์. เฉลิมพระเกียรติกษัตรีคำฉันท์, หน้า 316.

[144] ชิต บุรทัต, "สละกันเพราะแต่งงาน," ในกวีนิพนธ์บางเรื่องของ ชิต บุรทัต, หน้า 192.

ความตอนนี้เป็นการทะเลาะกันอย่างรุนแรงระหว่างสามีกับภรรยา ในที่นี้ผู้ประพันธ์แสดงให้เห็นความเปลี่ยนแปลงทางอารมณ์จากการใช้คำว่า "เสียงค่อย" และกลายเป็น "แหวเสียง" แสดงให้เห็นความกราดเกรี้ยว มีการใช้คำที่แสดงอารมณ์โกรธต่าง ๆ ได้แก่ ดาลทุษแด แหวเสียง และยังมีการใช้คำที่น่าสนใจ คือ การใช้คำต่างจากปริบทที่เคยใช้ ปกติคำว่า "พ่นพิษ" จะใช้กับสัตว์ร้ายเช่น งู ตะขาบ เป็นต้น ในที่นี้เปรียบการพูดจาทะเลาะกันพยายามกล่าวหาให้ร้ายกันเหมือนกับสัตว์มีพิษพ่นพิษร้ายออกมาย่อมทำร้ายผู้ที่ถูกพิษได้ในลักษณะเดียวกันกับความเจ็บใจ ซึ่งเกิดจากการใช้วาจาว่าร้ายกัน แสดงให้เห็นว่าต้องเป็นการทะเลาะที่รุนแรงและใช้อารมณ์แทนเหตุผล

ตัวอย่างที่สอง

กรีป่าประสบกลิ่น	กรินบ้านณะแนวพน
ก็ไล่บุกและรุกรน	ประหารชีพถีบแทง
กรีบ้านก็พล่านพลุก	ทลึ่งลุกถลันแรง
สยองภัยหทัยแสยง	ก็เหยียบย่ำกระหน่ำกัน
ตุรงค์ตื่นก็แตกวิ่ง	มนุษย์กลิ้ง ณะกลางสัณฑ์
สำเนียงเรียกสำเหนียกอัน	ตรายร้ายสลายชนม์
ประชุมชนก็อลหม่าน	กรีพล่านณะไพรพน
กรินป่าก็ฆ่าคน	กรินบ้านก็ปราณวาย
ตุรงค์ย่ำมนุษย์ลง	มตรงค์เหยียบตุรงค์ตาย
เสทื้อนก้องณท้องทาย	สท้านป่าณะราตรี
อนันต์ทรัพย์ยะยับย่อย	จะหาน้อยบ่มีดี
อเนกสินก็สิ้นชี	วะชนหลายมลายไป[145]

ความตอนนี้เป็นภาพช้างป่าได้กลิ่นช้างบ้านจึงมาอาละวาดทำร้าย ทำให้เกิดความวุ่นวายขึ้นในกองเกวียนของพ่อค้า ผู้ประพันธ์เลือกใช้ภุชงคประยาตฉันท์ 12 ซึ่งประกอบด้วยคำลหุหนึ่งคำสลับกับคำครุสองคำ ทำให้เกิดจังหวะกระแทกกระทั้นเป็นช่วง ๆ การเลือกใช้คำสั้นกะทัดรัดที่มีจำนวนพยางค์เพียง 1-2 คำเป็นส่วนใหญ่ หรือไม่ก็เป็นคำซ้อนที่ใช้แยกกันทำให้เสียงของคำฟังดูกระชับและยังมีการใช้คำที่มีความหมายแสดงถึงความเคลื่อนไหวอย่างรวดเร็ว เช่น ไล่บุก รุกรน

---

[145] พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 101.

ถีบ แทง พล่านพลุก พล่ึง ถลัน เป็นต้น การใช้คำที่มีความหมายแสดงความหวาดกลัวได้แก่ สยองภัยหทัยแสยง และการใช้คำแสดงความสูญเสีย เช่น อันตราย สลายชนม์ ฆ่า ปราณวาย ตาย ยะยับย่อย บ่มีดี เป็นต้น ทำให้เห็นภาพความเคลื่อนไหว ความชุลมุนวุ่นวาย ความตื่นตระหนกและหวาดกลัวของผู้คนและสัตว์ต่าง ๆ ตลอดจนความเสียหายมากมายที่เกิดขึ้นในครั้งนี้

ตัวอย่างที่สี่

⊙ มเหษีสิรีรัตน์ ตระหนักชัดถนัดองค์
พระนางโถมกระโจมทรง กระหวัดรัดพระภัสดา...
⊙ พระนางซบพระพักตรเสือก พระเศียรเกลือกพระสามี
ประเดี๋ยวทรงพระโศภี ประเดี๋ยวส่างพระนางสรวล [146]

ความตอนนี้แสดงให้เห็นภาพของนางทมยันตีเมื่อได้พบกับสวามี ผู้ประพันธ์เลือกใช้คำที่แสดงให้เห็นภาพของคนที่จมอยู่กับความทุกข์มานาน เพิ่งจะได้รับความสุขสมหวัง เห็นได้จากการแสดงออกของนางทมยันตีได้แก่การโถมเข้ากอดรัดพระนล "โถม" แสดงถึงอาการโผไปอย่างรวดเร็ว และยัง "กระหวัดรัด" ซึ่งเป็นการกอดแน่นแสดงถึง ความรักความคิดถึง แสวงหาความอบอุ่น หลังจากที่จากกันไปนาน ซึ่งแม้ว่าจะพบกันแล้วก็ยังมีอุปสรรคอันเกิดจากความคลางแคลงใจกันอีก นอกจากการ"โถมกระโจมกระหวัดรัด"แล้ว นางก็ไม่ยอมละจากพระนล ได้แต่เอาพระเศียร "เสือก" และ "เกลือก" ไปมา การร้องไห้สลับกับการหัวเราะซึ่งเป็นการแสดงความปิติยินดีเป็นที่สุด

จากการพิจารณาตัวอย่างทั้งหมดที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่าการเลือกใช้ถ้อยคำ เพื่อสื่อความหมายซึ่งปรากฏในวรรณกรรมประเภทฉันท์สมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 สามารถสร้างภาพและเรื่องราวได้อย่างชัดเจนจนกระทั่งสามารถเชื่อมโยงให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกนึกคิดคล้อยตามไปได้

4.4.2 การสื่อความหมายเพื่อแสดงอารมณ์ความรู้สึกหรือบรรยากาศในเรื่อง พระยาอนุมานราชธนได้กล่าวถึงลักษณะของศิลปไว้ว่า "ศิลปคืออารมณ์สะเทือนใจ ผ่านสู่ความคิดและกำหนดขึ้นเป็นรูป" [147] จากคำกล่าวนี้แสดงให้เห็นความสำคัญของอารมณ์สะเทือนใจในแง่ของการแต่งวรรณกรรม ผู้ประพันธ์ต้องอาศัยอารมณ์สะเทือนใจในการสร้างวรรมกรรม ขณะเดียวกันต้องพยายามถ่ายทอดและเร่งเร้าอารมณ์สะเทือนใจนี้ให้เกิดในใจผู้อ่าน วรรณกรรมชิ้นนั้นจึงจะเป็นที่ยอมรับจากผู้อ่าน

---

[146] พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 207.

[147] พระยาอนุมานราชธน," อะไรคือศิลป, "ในงานนิพนธ์ชุดสมบูรณ์ของศาสตราจารย์พระยาอนุมานราชธน หมวดวรรณคดีเล่มที่ 3 เรื่องการศึกษาวรรณคดีแห่งวรรณศิลป์, หน้า 20.

การเลือกใช้ถ้อยคำวรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 นอกจากสามารถสื่อความหมายโดยการให้ภาพแล้ว ยังสามารถสื่ออารมณ์ความรู้สึกของผู้ประพันธ์หรือตัวละครให้ปรากฏได้อย่างชัดเจนทำให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกคล้อยตามไปด้วย การสื่อความรู้สึกนี้อาจจะใช้วิธีสื่อโดยผ่านภาพ หรือบรรยายอารมณ์ความรู้สึกอย่างละเอียดเพื่อให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกคล้อยตามก็ได้

ตัวอย่างแรก

"ลุแหล่งณแก่งหลวง ก็ระลวงระลุงลาญ
ละน้องนิราสสถาน จะสนุกสนานใด
อุทกกระทบผา ดุจมากระทบใน
อุราบราไหล ประทะทับประทุกแด
จะชมนทีธาร ก็ บ บานกมลแล
จะนึกสนุกแปร จิตระเศร้า บ โดยจง
อุทกกระทุ่มฟอง กลนองสิชลลง
ชลาครหื่มดัง อุระพี่ครหื่มครวญ
กระแสบแปรคืน ทุกขฝืนฤแปรปรวน
ผิคนึงนวล ดุจแก่งสกัดชล" [148]

ความตอนนี้เป็นการนำภาพน้ำตกที่เห็นมาเปรียบเทียบ แสดงความรู้สึกในใจได้อย่างเด่นชัดในลักษณะนิราศ ผู้ประพันธ์แสดงความคิดถึงนางโดยการนำความทุกข์จากการขาดนางมาเปรียบเทียบกับภาพน้ำตก แก่งหลวงเป็นน้ำตกที่มีความสวยงาม น่าจะก่อให้เกิดความสุข แต่กลับทำให้ผู้ประพันธ์เกิดความรู้สึกที่ตรงข้าม เมื่อไม่มีนางชมด้วย สายน้ำที่ตกกระทบผาราวกับว่าตกมากระทบใจของเขาด้วย แต่แทนที่จะไหลผ่านไปกลับไหลปะทะในอก โดยไม่มีทางระบาย ผู้ประพันธ์เปรียบ "สายน้ำ" แทนความทุกข์โศกที่เกิดจากความคิดถึงนาง ลักษณะน้ำตกที่ไหลกระทบผาย่อมต้องเกิดแรงกระแทกเช่นเดียวกับความทุกข์ที่มากระทบใจ ผิดกันแต่ว่าความทุกข์ของเขานั้นสาหัสกว่าเพราะไม่มีทางไหลออกได้อย่างสายน้ำ ทำให้เกิดความเศร้าโศกอยู่ตลอดเวลา วรรคที่ใช้คำว่า

---

[148] พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร "ฉันท์และโคลงชมแก่งหลวง," ใน ชมนุมพระนิพนธ์ กรมหลวงพิชิตปรีชากร. หน้า 15.

"ประทับประทุกแด" ใช้จังหวะของอุเปนทรวิเชียรและเสียงสั้นของคำตาย ช่วยเสริมให้เกิดความรู้สึกอึดอัด เหมือนความทุกข์ที่อัดแน่นภายในใจ นอกจากนี้ผู้ประพันธ์ยังเปรียบน้ำที่ตกเป็นฟอง เหมือนกับน้ำตาที่เอ่อนองท่วมท้นไหลลงไปในลักษณะเดียวกับน้ำตก เสียงน้ำตกกระทบดัง เหมือนกับเสียงใจที่คร่ำครวญ ความทุกข์ของผู้ประพันธ์ไม่แปรเปลี่ยนแม้จะฝืนทำใจให้รื่นเริง เช่นเดียวกับกระแสน้ำที่ไม่ไหลคืน การห้ามไม่ให้คิดถึงนางยิ่งเท่ากับเป็นการผลักดันทำให้เกิดความทุกข์หนักยิ่งขึ้น เหมือนกับการกั้นน้ำที่ทำให้เกิดแรงดันจนกระทั่งทะลักออกมาจากแก่ง

ถ้อยคำที่เลือกใช้มีลักษณะเป็นการเปรียบเทียบ มีความหมายแฝงซ่อนอยู่ ทำให้สามารถสื่อความหมายได้อย่างลึกซึ้งกว่าการมองภาพธรรมดา และผู้ประพันธ์ยังได้เลือกจังหวะฉันท์และเสียงของคำให้เหมาะสมกับการแสดงความรู้สึกอีกด้วย

ตัวอย่างที่สอง

๑ ผันพระกายกระทืบพระบาทและอึง
พระศัทพสีหนาทพึง สยองภัย
๑ เออออุเหม่นะมึงชิช่างกระไร
ทุทาสสฤลฉะนี้ไฉน ก็มาเป็น
๑ ศึก บ ถึงและมึงก็ยังมิเห็น
จะน้อยจะมากจะยากจะเย็น ประการใด
๑ อวดฉลาดและคาดแถลงเพราะใจ
ขยาดขยั้นมิทันอะไร ก็หมื่นกู
๑ กลกะกากะหวาดขมึงธนู
บ ท่อนจะเห็นธวัชริปู สิล่าถอย
๑ ฟ่ายเพราะภัยพะตัวและกลัวจะพลอย
พินาศชิพิตประดิษฐ์ประดอย ประเด็นชัด[149]

ความตอนนี้เป็นบทบริภาษของพระเจ้าอชาตศัตรู แสดงความกริ้วโกรธการพราหมณ์ที่ทูลคัดค้านมิให้ทรงยกทัพไปตีแคว้นวัชชี ลักษณะเด่นของความตอนนี้คือการเลือกใช้จังหวะเสียงและความหมายของคำให้สัมพันธ์กันได้เป็นอย่างดี ฉันท์ที่เลือกมาใช้เป็นอีทิสังฉันท์ 20 ซึ่งใช้คำครุ

---

[149] ชิต บุรทัต, สามัคคีเภทคำฉันท์, หน้า 12.

ลหุ สลับกันไปโดยตลอดทำให้เกิดจังหวะกระแทกกระทั้นเหมาะสำหรับแสดงอารมณ์โกรธและจำนวนคำในวรรคมากเหมาะแก่การระบายอารมณ์ที่ยืดยาว และมีคำครุสองคำท้ายซึ่งมีเสียงหนักคล้ายการสำทับ ถ้อยคำที่ใช้บริภาษมีความรุนแรงมีทั้งคำหยาบคาย เช่น อุเหม่ มึง กู สถุล เป็นต้น และคำที่แสดงการประชดประชันดูหมิ่น เช่น อวดฉลาด ขยาดหยั้น พ่ายเพราะภัยพะตัว และกลัวจะพลอยพินาศชิพิต เป็นต้น มีการกระทบกระเทียบด้วยการใช้ความเปรียบ ได้แก่ กลกะกากะหวาดขมังธนู บ่ห่อนจะเห็นธวัชริปู สิล่าถอย และผู้อ่านยังสามารถเห็นท่าทางประกอบโดยสังเกตจากถ้อยคำ เช่น ผันพระกายกระทืบพระบาทและอึงพระศัพทสีหนาทพึง สยองภัย เป็นต้น นอกจากนี้การใช้คำที่มีเสียงห้วน เด็ดขาด ยังแสดงถึงความมีอำนาจของผู้บริภาษ จากการเลือกใช้จังหวะเสียงและคำทำให้ผู้อ่านมองเห็นพระเจ้าอชาตศัตรู ซึ่งกำลังกริ้วจัดรับรู้ถึงอารมณ์ของพระองค์ ขณะเดียวกันยังทำให้เกิดความประหวั่นพรั่นพรึงร่วมไปกับวัสสการพราหมณ์อีกด้วย

ตัวอย่างที่สาม

๏ สูญภพและสูญภะบสูญ	มนะพลูปริยาลัย
ถึงสุริโยทยะทะทัย	ชิระราชสวามินทร์
๏ อ้าแม่เสวยวิมละทิน	ยะละลิบสุลาลยินทร์
เท้งที่ทุราดุระถวิล	วิประโยคสยองหา....
๏ หากห่วงมหาชนะอนารัก	สหชาติ์สยามพันธ์
ห่วงศรีอยุทธยะก็ฉัน	ชิวะสุริโยทัย.....
๏ อ้าแม่ทิวงคตะมล้าง	ขณะช้างผยองของชน
ช่วยชาติ์และราชชิวะก็ผล	พิระเกื้อกตัญญู
๏ สมชาติสมสมยะบาก	ชิวะฝากพระเกียรติ์ชู
ชั่วฟ้าและชั่วสกละภู	ผิพินาศพินาศไฉน
๏ กนั้นหวังก็ยังกมละแหย่ว	บมิผิวชิยาลัย
ถึงสุริโยทยะทะทัย	ทระจักรพรรดิ์ผัว
๏ มีแต่ภุศลและอสุชล	จะประดลพระน้องตัว
หมายอื่นก็พื้นทุพละมัว	มละเพ้อมะเมอหลง[150]

---

[150] พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์, เฉลิมพระเกียรติกษัตรีคำฉันท์, หน้า 201-202.

ความตอนนี้เป็นบทคร่ำครวญความอาลัยรักของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิที่มีต่อสมเด็จพระศรีสุริโยทัย ผู้ประพันธ์เลือกใช้วสันตดิลกฉันท์ 14 ซึ่งมีจำนวนคำมาก เหมาะแก่การบรรยายความรู้สึกยืดยาว และสามารถเลือกใช้ท่วงทำนองของฉันท์ได้เหมาะกับการใช้คำแสดงความโศกเศร้าถึงพระมเหสี แต่แฝงความภูมิใจต่อวีรกรรมที่มีคุณประโยชน์ต่อประเทศชาติ มีการแสดงความรู้สึกโดยตรงและการบรรยายความรู้สึกโดยการเปรียบเทียบการใช้ความเปรียบแบบอุปลักษณ์และอติพจน์เพื่อแสดงให้เห็นความรู้สึกอาลัยรักอย่างมาก ทรงเปรียบว่าพระมเหสีทรงเสด็จไปในดินแดนที่มีความสุขทิ้งพระองค์ให้ตกอยู่ในความทุกข์ด้วยความระลึกถึงและคร่ำครวญหา

ความเปรียบที่เลือกใช้ได้อย่างลึกซึ้งกินใจในตอนหนึ่งก็คือ

"๏ หากห่วงมหาชนะอนารัก สหชาติ์สยามพันธ์
ห่วงศรีอยุทธยะก็ฉัน ชิวะสุริโยทัย"

แสดงถึงความอนาถใจที่สมเด็จพระสุริโยทัยทรงห่วงใยกรุงศรีอยุธยายิ่งชีวิตและความห่วงใยนี้เองกลับเป็นสาเหตุให้นางต้องสิ้นพระชนม์ กรุงศรีอยุธยายังคงตั้งมั่นอยู่ได้นั้นมีลักษณะขัดแย้งกับการสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระสุริโยทัยอย่างเห็นได้ชัด เป็นการตอกย้ำความรู้สึกเศร้าหมองให้เพิ่มมากขึ้น

ผู้ประพันธ์ได้เลือกใช้ถ้อยคำแสดงให้เห็นความรู้สึกของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ์ได้อย่างเด่นชัดปรากฏในฉันท์สองบทสุดท้ายแสดงความเศร้าจับใจแต่มีความไพเราะน่าฟัง การสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระสุริโยทัยทำให้ทั้งสองพระองค์หมดโอกาสที่จะได้ทรงใกล้ชิดและกระทำสิ่งต่าง ๆ ร่วมกันอีกต่อไป สิ่งที่ทรงกระทำต่อพระมเหสีได้มีเพียงสองประการ สิ่งแรกคือการทำบุญอุทิศส่วนกุศลไปให้ตามความเชื่อของคนไทยว่าผู้วายชนม์ย่อมได้รับผลบุญแน่นอน ส่วนอีกสิ่งหนึ่ง คือ "อสุชล จะประดลพระน้องตัว" อสุชลในที่นี้มีความหมายสองนัย นัยหนึ่ง คือ น้ำตาซึ่งเกิดจากการร้องไห้เพราะความเศร้ามากจนกระทั่งมีน้ำตาหยาดตกต้องร่างผู้วายชนม์ได้ และอีกนัยหนึ่งน้ำตายังมีความหมายแทนความโศกเศร้าอาลัยรักของผู้ที่ยังมีชีวิตอยู่อีกด้วย แต่ทั้งสองสิ่งที่ทรงทำได้นั้นก็ยังไม่ทรงสามารถแน่พระทัยได้ว่าผู้วายชนม์จะทรงรับรู้ร่วมกับพระองค์ เพราะทรงมีสภาพต่างกันเหมือนอยู่กันคนละโลกแล้ว

ความตอนนี้เป็นการสื่ออารมณ์ความรู้สึกได้อย่างน่าสนใจโดยการนำความรู้สึกอันลึกซึ้งสองแบบซึ่งขัดแย้งกันมาใช้คู่กัน คือความรักชาติและความรักพระมเหสี ความรู้สึกทั้งสองแบบนี้เกิดขึ้นในพระหทัยของผู้ที่มีฐานะเป็นกษัตริย์เป็นผู้นำของชาติและขณะเดียวกันก็ทรงมีฐานะเป็นสวามีด้วยทำให้เกิดความขัดแย้งภายในพระทัยเพราะถ้าพระมเหสีคงพระชนม์ชีพอยู่ชาติก็ต้องล่มสลาย แต่ถ้าต้องการรักษาชาติก็ต้องยอมสละพระมเหสี ในที่สุดความรักชาติและความสำนึกต่อหน้าที่ทำให้พระสุริโยทัยทรงยอมสละพระชนม์ชีพเพื่อชาติ แต่ก็ทำให้พระราชสวามีต้องทรงระทมทุกข์เป็นที่สุด และการเลือกสรรถ้อยคำของผู้ประพันธ์ทำให้ผู้อ่านเข้าถึงความรู้สึกของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ์ได้เป็นอย่างดี

นอกจากการใช้ถ้อยคำเพื่อสื่ออารมณ์ความรู้สึกเฉพาะตัวบุคคลแล้ว ยังมีการใช้ถ้อยคำสื่อความหมายเพื่อสร้างบรรยากาศในเรื่อง เป็นการเสริมให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์ความรู้สึกคล้อยตามและสามารถสร้างจินตนาการตามผู้ประพันธ์ได้ง่ายและเป็นการสร้างบรรยากาศให้เหมาะสมกับอารมณ์ความรู้สึกของตัวละครและเพื่อความในตอนนั้นได้ดี

ตัวอย่างแรก

๑ ปางหนึ่งสุริยแสงก็แฝงสิงขรยูร
ยาตรเมรุกำลูณ ละลาน
๑ เลือนสีเสื่อมทิวย่ำทิฆำพรสถาน
อับอื้อฉมามาลย์ ชะมัว
๑ ปวงสำสัตวสรรพ์วนันดรระรัว
รมรุกขรังตัว กระบัต
๑ เรื่อเรื่อแสงศศิธรก็จรนภจรัศ
แมกเมฆวิเวกทัศน์ ระไร
๑ ปางนั้นกฎาหกเนาวณห้องคฤหใน
แสงจันทรผ่องผยองของชน รุจรัศ
๑ บังอาจแจ่มศศิฉายรบายบัตรถนัด
มารุตรเรื่อยพัด ระรวย
๑ แสงนิสสากรส่องผ่องพิศฉลวย
เด่นดวงชะช่วงชวย ระเรือง

๏ ทอดทัศน์รัชนิกรบวรนยชำเลือง
วังเวงถวิลเนือง กระมล
๏ ตรองการทุกขวิจารณ์ก็ดาลมนฉงน
ลังเลเฉลียวตน ตะลึง
๏ เคร่าครวญหวนอุรครั่นก็หวั่นจิระคนึง
กลกิตยรำพึง คดี
๏ เดิมดลอาดูรมานก็ดาลมนทวี
เข็ญแข่งฤแบ่งมี สบาย[151]

ความตอนนี้เป็นการใช้ถ้อยคำบรรยายภาพธรรมชาติ เพื่อสร้างบรรยากาศในเรื่องและนำมาเชื่อมโยงกับความรู้สึกของตัวละครได้อย่างเหมาะสม บรรยากาศในเรื่องมีผลทำให้ตัวละครมีความรู้สึกผันแปรไปได้

ภาพที่ปรากฏนี้เป็นยามเย็นพระอาทิตย์กำลังจะตก แสงต่าง ๆ ลดน้อยลงเพราะความมืด เช่น เลือนสีเสื่อม อับอืด ชะมัว เป็นต้น สัตว์ทั้งหลายต่างกลับรังของตน แม้ว่าเวลานั้นพระจันทร์ก็ขึ้น แต่เป็นแสงที่ไม่เจิดจ้าเหมือนแสงแดด เห็นได้จากคำว่า แมกเมฆ ระไร ความมืดสลัว แสงจันทร์ที่เย็นตาและลมพัดอ่อน ๆ ทำให้เกิดความวิเวกวังเวงและความเหงา บรรยากาศเช่นนี้เหมาะกับการคิดฟุ้งซ่าน ทำให้กฎาหกเกิดความวิปริวิตกถึงอนาคตของตน เกรงว่าเศรษฐีจะไม่เมตตาจึงต้องดิ้นรนหาทางแต่งงานกับบุตรีของเศรษฐีแห่งตำบลปัจจันตคาม เพื่อให้มีสถานภาพสูงขึ้น ผู้ประพันธ์เลือกใช้คำที่แสดงความรู้สึกของกฎาหกซ้อนกันหลายคำ เพื่อแสดงความรู้สึกวิตกที่แจ่มชัด เช่น ดาลมนฉงน ลังเลเฉลียวตนตะลึง เคร่าครวญหวนอุระครั่น หวั่น อาดูรมานมนทวีเข็ญ เป็นการเลือกใช้คำบรรยายภาพให้แสงสี และบ่งความรู้สึกอย่างละเอียดทำให้สามารถสร้างบรรยากาศในเรื่องได้เหมาะกับความรู้สึกของตัวละคร

ตัวอย่างที่สอง

๏ ยามร้อนก็เร่าสริระร้อน ทินกรบ่สงสาร
แผดเผาบ่เบากิรณปาน กระอุไหม้มลายโรย
๏ ยามเย็นก็เยือกหทยเย็น หิมเปนลอองโปรย
ลมชายก็เช่นอนิลโบย บุรถมระทมใจ[152]

---

[151] หลวงธรรมาภิมณ์ (ถึก จิตรกถึก), กฎาหกคำฉันท์, หน้า 7-8.
[152] พระราชวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยาลงกรณ, พระนลคำฉันท์, หน้า 85.

ความตอนนี้เป็นความรู้สึกของนางทมยันตีที่ต้องเดินป่าคนเดียว ความคิดถึงพระนล และความหวาดกลัวภัยในป่า ทำให้นางรู้สึกว่าบรรยากาศรอบตัวไม่น่ารื่นรมย์ ยามที่มีแดดก็เผากายให้ร้อนระอุ ยามไม่มีแดดอากาศเย็นมีลมพัดทำให้เกิดความหนาวสั่น ในที่นี้ใช้ความเปรียบแบบบุคลาธิษฐาน สมมติให้แดดและลมเหมือนมีชีวิตและผลัดกันทำร้ายนาง เป็นการเพิ่มความทุกข์กายทุกข์ใจให้มากยิ่งขึ้น ผู้ประพันธ์เลือกใช้คำที่เหมาะอารมณ์ความรู้สึก และเสียงของคำมีส่วนเสริมความรู้สึกนั้นให้ชัดเจน เช่น ร้อนเร่า แผดเผา กระอุ เป็นคำที่เกี่ยวกับความร้อน เยือกเย็น เป็นคำที่เกี่ยวกับความเย็น เป็นต้น

ความตอนนี้เป็นการเชื่อมโยงความรู้สึกของตัวละครกับบรรยากาศในเรื่อง บรรยากาศในเรื่องจะเปลี่ยนผันไปตามอารมณ์ความรู้สึกของตัวละคร และช่วยเสริมอารมณ์ความรู้สึกของตัวละครให้เด่นชัดยิ่งขึ้น

นอกจากนี้ยังมีการเลือกใช้บรรยากาศเปรียบเทียบกับความรู้สึกของตัวละครในขณะนั้น โดยสื่อออกมาเป็นถ้อยคำ

ตัวอย่างเช่น บรรยากาศตอนที่ท้าวชัยเสนกับนางมัทนาประจักษ์ว่าต่างก็รักกัน เป็นเวลาเช้าตรู่ดวงอาทิตย์ค่อยขึ้นจากขอบฟ้าที่ละน้อยจากแสงน้อยจนมีแสงสว่างจ้า

อ้าอะรุณแอร่มระเรื่อรุจี
ประดุจมะในภิรมระดี ณ แรกรัก!
แสงอะรุณวิโรจน์นะฮาวประจักษ์
แฉล้มเฉลาและโศภินัก นะฉันใด,
หญิงและชายณะยามระตีอุทัย
สว่าง ณ กลางกะมลละไม ก็ฉันนั้น;
แสงอุษาสะกาวพะพราวณสรรค์
ก็เหมือนระตีวิสุทธิอัน สว่างจิต![153]

ความตอนนี้ท้าวชัยเสนและนางมัทนาปรับความเข้าใจกันได้และต่างรู้ว่ารักกัน ผู้ประพันธ์ถ่ายทอดความรู้สึกในใจให้ตรงกับบรรยากาศในตอนนั้น คือ เป็นเวลาเช้าพระอาทิตย์ค่อย ๆ ขึ้นจากขอบฟ้าที่ละน้อยจากแสงสลัวกลายเป็นแสงเจิดจ้า เปรียบเหมือนจิตใจของบุคคล

---

[153] พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, มัทนะพาธา, หน้า 77-78.

ทั้งสองที่เริ่มจากความเข้าใจที่ไม่ตรงกันจนกระทั่งสามารถเข้าใจในรักได้ในที่สุด เป็นการใช้ถ้อยคำเปรียบเทียบอารมณ์ของตัวละครกับบรรยากาศในเรื่อง "ดวงอาทิตย์" เป็นเสมอนตัวแทนของความรักความเข้าใจของบุคคลทั้งสอง และเป็นความแจ่มใสที่เกิดขึ้นในจิตใจยามที่มีความรักด้วย การใช้คำที่บรรยายภาพดวงอาทิตย์งดงามและให้แสงสี เช่น แอร่ม ระเรื่อรุจิ วิโรจน์ สะกาว พะพราว เป็นต้น ซึ่งช่วยสร้างบรรยากาศในตอนนี้ได้ดี

จากการสังเกตการใช้ถ้อยคำที่ปรากฏในวรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 จะพบว่าผู้ประพันธ์ได้เลือกสรรถ้อยคำที่มีเสียงและความหมายตลอดจนจังหวะที่ช่วยให้สามารถสื่อทั้งภาพหรือเรื่องราวและอารมณ์ความรู้สึกตลอดจนสามารถสร้างบรรยากาศให้สัมพันธ์กับความรู้สึกของตัวละครในขณะนั้นได้ชัดเจนทำให้ผู้อ่านเกิดจินตนาการตามไปได้แก่ ภาพและอารมณ์ที่เกิดจากการใช้ถ้อยคำนี้มักจะเป็นสิ่งที่มีความสัมพันธ์กัน จึงพบว่าเนื้อความบางตอนสามารถให้ภาพที่ชัดเจนทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์ ความรู้สึกคล้อยตามไปได้ ส่วนเนื้อความบางตอนก่อให้เกิดอารมณ์ความรู้สึกบางประการที่จะมีผลทำให้เกิดภาพในใจผู้อ่านได้เช่นเดียวกัน

จากการศึกษาศิลปะการใช้ถ้อยคำที่ปรากฏในวรรณกรรมประเภทฉันท์ ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 พบว่า ผู้ประพันธ์นิยมสร้างสรรค์รูปคำให้วิจิตรด้วยการเล่นเสียงและการเล่นคำแบบต่าง ๆ แต่คำที่นำมาใช้จะมีลักษณะเป็นคำไทยหรือคำบาลีสันสกฤตมีความหมายเป็นที่เข้าใจกันได้โดยทั่วไป นอกจากนี้ถ้อยคำที่เลือกใช้ยังสามารถสื่อความหมายและถ่ายทอดอารมณ์รู้สึกของผู้ประพันธ์ไปสู่ผู้อ่านได้อย่างแจ่มแจ้งจับใจ สิ่งที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ จังหวะซึ่งมีส่วนเสริมให้ถ้อยคำที่ใช้มีความไพเราะและสื่อความหมายได้ดียิ่งขึ้น การใช้ถ้อยคำในลักษณะต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ทำให้วรรณกรรมประเภทฉันท์ในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 มีลักษณะเป็นวรรณศิลป์มีความงามที่พร้อมทั้งด้านเสียงและความหมาย